

EKİTAP

**ARAP DİLİ
EDEBİYATININ
TEMEL MERKEZLERİ
VE
ÖNCÜ DİLCİLERİ**

Abdurrahman VARHAN
Mahmut DURMAZ
Abdulaziz ÇELİK

Editör:
Prof. Dr. Yahya SUZAN

ilâhiyât

ilāhiyāt

ilāhiyāt 1832

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Arap Dili Edebiyatının Temel Merkezleri ve Öncü Dilcileri

Abdurrahman VARHAN

Mahmut DURMAZ

Abdulaziz ÇELİK

Editör: Prof. Dr. Yahya SUZAN

E-ISBN 978-625-8568-76-9

1. Baskı: Mart 2026 (ekitap)

Sertifika No: 44396

Mizanpaj ve Uygulama: TAVOOS

Kapak: TAVOOS

ilāhiyāt

Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378

Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com

editor@ilahiyatyayin.com

satis@ilahiyatyayin.com

www.instagram.com/ilahiyatyayin

ARAP DİLİ EDEBİYATININ TEMEL MERKEZLERİ VE ÖNCÜ DİLCİLERİ

Abdurrahman VARHAN
Mahmut DURMAZ
Abdulaziz ÇELİK

Editör:
Prof. Dr. Yahya SUZAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

I. ÖNEMLİ İLİM MERKEZLERİNDEN BASRA ŞEHİRİ VE
ARAP DİLİ VE GRAMERİNE ETKİSİ 11
Abdurrahman VARHAN

GİRİŞ 11

1. Basra İlim Merkezinin Arap Dili ve Gramerine Etkisi 12

1.1. Tarihi ve Kuruluşu 12

1.2. Coğrafi Konumu 14

1.3. Basra İsminin Verilmesi 15

1.3. İdari Yapısı 15

1.4. Etnik Yapı 17

1.5. Dini Yapısı 18

1.6. Eğitim Faaliyetleri 19

1.7. Ekonomik Durumu 20

1.8. Hz. Ömer Döneminde Basra Şehri 22

1.9. Hz. Osman Döneminde Basra Şehri 24

1.10. Hz. Ali Döneminde Basra Şehri 26

2. Nahiv Kavramının Lügat ve İstilah Anlamı 29

2.1. Nahiv İlminin Ortaya Çıkış Sebebi 31

2.2. Nahiv İlmine Dair Yapılan İlk Çalışmalar	34
2.3. Nahiv İlminin Kuruluş Dönemi	36
2.4. Gelişme ve İlerleme Dönemi	37
2.5. Olgunluk Dönemi	38
2.6. Basra Ekolü	39
2.6.1. Basra Dil Ekolünün Temel Özellikleri	41
2.6.2. Basra Dil Ekolünün Önemli Temsilcileri	43
SONUÇ	50
KAYNAKÇA	51

II. KADİM İLİM MERKEZLERİNDEN BAĞDAT ŞEHİRİ VE ARAP DİLİ VE GRAMERİNE ETKİSİ	55
Mahmut DURMAZ	

GİRİŞ	55
1. Bağdat Şehri	57
1.1. Tarihi ve Kuruluşu	57
1.2. Siyasi Durum	61
1.3. Ekonomik Durum	63
1.4. İlmi ve Kültürel Durum	68
2. Bağdat'ın Arap Dili Edebiyatı ve Gramerine Etkisi	69
2.1. Arap Dili ve Edebiyatına Etkisi	69
2.2. Arap Gramerine Etkisi	70
2.2.1. Nahiv İlmine Etkisi	70
2.2.2. Sarf İlmine Etkisi	71
2.3. Bağdat Dil Ekolü	73
2.3.1. Bağdat Dil Ekolünün Önemli Temsilcileri	75
2.3.1.1. Ebu Ali el-Farisi	78
2.3.1.2. İbn Cinni (ö. 392/1002)	79
2.3.1.3. Zemahşeri (ö. 538/1143)	80
2.3.1.4. ez-Zeccaci (ö. 339/950)	83
SONUÇ	84
KAYNAKÇA	86

III. BASRA DİL EKOLÜ ÖNCÜLERİNDEN EBÛ AMR BİN A'LÂ 89
Abdulaziz ÇELİK

Giriş	89
1. Ebû Amr b. A'lâ,	90
1.1. Adı ve Künyesi, Nesebi ve Doğumu	90
1.2. Kişiliği ve Ahlaki Yönü	91
1.3. Kıraat İlmindeki Yeri	94
1.3.1. Aldığı Kıraat Yolları	95
1.3.2. Kıraat Alanındaki Hocaları	95
1.3.3. Kıraat Alanındaki Öğrencileri	96
1.4. Hadis İlmindeki Konumu	97
1.5. Nahiv İlmindeki Yeri	99
1.5.1. Basra Nahiv Âlimleri Arasındaki Konumu	100
1.5.2. Nahiv ve Lügat Yaklaşımı, Konumu, Kelime Gücü ve Tahlilleri	101
1.6. Lügat İlmine Katkısı	102
1.7. Şairliği	105
1.8. Bazı Diyalogları, Hatıraları ve Hikmetli Sözleri	106
1.9. Vefatı	110
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	111

ÖNSÖZ

Arap dili ve edebiyatının neşet edip gelişme gösterdiği ve pekçok dilcinin yetişmesine de beşiklik eden birçok ilim merkezi bulunmaktadır. Bu ilim merkezlerinden özellikle Bağdat, Basra ve küfe şehirleri, Arap dili edebiyatı ve gramerinin gelişmesi ve kurumsallaşması hususunda büyük etkileri olmuştur. Nitekim dil ekolleri ilk olarak bu ilim merkezlerinde teşekkül etmiştir. Bu dil ve edebiyat merkezlerinde teşekkül eden dil ekolleri, diğer ilim merkezlerinde de dil ve gramerle ilgili oluşumların ortaya çıkmasına büyük bir rolü olmuştur. Bu kitabımız da söz konusu ilim merkezleri ve onlarda yetişen dilciler hakkında yapılan araştırma ve incelemelerden oluşmaktadır. Nitekim bu kitabımız da Arap dili ve edebiyatının temel merkezleri ve öncü dilcileriyle ilgili kaleme alınmış bölümlerden teşekkül etmektedir. Bu kitabımız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Abdurrahman VARHAN tarafından kaleme alınmıştır. VARHAN, bu bölümde “Önemli İlim Merkezlerinden Basra Şehri ve Arap Dili ve Gramere Etkisi” başlıklı konuyu incelemiştir. Yazar bu bölümde Basra Şehrinin Arap dili gramerine katkıları ve bu alana olan etkilerini tespit etmeye çalışmıştır. “Kadim İlim Merkezlerinden Bağdat Şehri ve Arap Dili ve Gramerine Etkisi”, başlıklı ikinci bölüm, Mahmut DUR-

MAZ tarafından ele alınmıştır. Yazar, bu bölümde Bağdat ilim merkezinin Arap dili ve gramerine olan etkisini incelemiş ve ilim merkezinde yetişen dilciler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Üçüncü bölüm ise Abdulaziz ÇELİK tarafından kaleme alınmıştır. ÇELİK, “Basra Dil Ekolü Öncülerinden Ebû Amr Bin A’Lâ” başlıklı bölümünde Basra dil ekolü öncü dilcilerinden olan Ebû Amr Bin A’Lâ ile ilgili önemli bilgiler vermiş ve onun Arap dili edebiyatı ve gramerine olan etkisi hakkında değerli malumatlar vermiştir.

Editör: Prof. Dr. Yahya SUZAN

I. ÖNEMLİ İLİM MERKEZLERİNDEN BASRA ŞEHİRİ VE ARAP DİLİ VE GRAMERİNE ETKİSİ

Abdurrahman VARHAN*

GİRİŞ

Basra, İslam tarihinin erken dönemlerinde stratejik ve kültürel önemi ile öne çıkan bir şehir olarak dikkat çekmektedir. 634 yılında, Hz. 'Umar döneminde kurulan Basra, hem askeri hem de ticari amaçlarla büyük bir rol oynamıştır. Bu çalışmada, Basra'nın kuruluş süreci ve Hulafa-i Raşidin dönemi boyunca geçirdiği evreler ele alınacaktır. Basra'nın kuruluşu, İslam fetihlerinin hız kazandığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Hz. 'Umar'in emriyle, Sasani İmparatorluğu'na karşı yapılan fetihlerde stratejik bir üs olarak planlanan Basra, kısa sürede bir gar-

* Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, varhan_1933@hotmail.com, Orsid: 0009-0002-0167-881X

nizon şehri olarak önemli bir konuma gelmiştir. Şehrin kuruluşunda 'Utbe bin Gazvan rolü büyüktür. Basra'nın askeri ve idari yapısı bu dönemde şekillenmiştir. Hulafa-i Raşidin dönemi, Basra'nın gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Hz. 'Umar döneminde askeri üs olarak temelleri atılan şehir, Halife 'Usmân döneminde ticaret merkezi olarak büyümüş, Hz. Ali döneminde ise siyasi çalkantılara sahne olmuştur. Ayrıca çalışmamız, nahiv ilminin doğuşu, gelişimi ve olgunlaşma süreçlerini, nahiv ilminin kurucusunun kim olduğu delilleri ile detaylandırarak ortaya konulmuş, Basriyyûn dil ekolünü diğerlerinden ayıran özellikleri de ihtiva etmiştir.

Basra dil ekolü, dilbilimsel çalışmalara sistematik bir yaklaşım getirmiştir. Ekolün kurucuları ve takipçileri, Arapça'nın dilbilgisel yapısını inceleyerek, dilin kurallarını ve yapısını bilimsel yöntemlerle analiz etmişlerdir. Basra dil ekolünün önde gelen temsilcilerinin kısa biyografileri verilerek tanınmaları amaçlanmıştır.

1. Basra İlim Merkezinin Arap Dili ve Gramerine Etkisi

1.1. Tarihi ve Kuruluşu

Basra'nın tesis edildiği mevkî, İslam öncesi dönemde stratejik ehemmiyetine rağmen şehirleşmenin pek görülmediği bir yer olup tarihsel kaynaklarda genellikle "Hint diyarı" ile irtibatlı bir güzergâh olarak bilinmekteydi.¹ Bölgede yalnızca Keldânî bakiyesi olan ve Araplarca "Hureybe" şeklinde isimlendirilen bir harabe mevcuttu.² Burası, Sâsânîlerin Arapların geçişini en-

¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân* (Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1996), s.229; Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk)* (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1967) 3/591; Yâkut el Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâr Sadr, 1993), 1/432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* (Beyrut: Daru'l Kitabu'l Arabi, 2012), 2/316.

² Abdulhalık Bakır, "Basra" (İstanbul: TDV, 1992), 5/109; Ahmed b. Dâvud ed-Dineverî, *el-Ahbâru't Trvâl* (Dâr İhyau'l Kutubu'l 'Arabî, 1960), s.117; Taberî, 3/594; Kudame b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sma'atu'l Kitâb, thk.* Muhammed Hüseyin Zebîdî

gellemek maksadıyla konuşlandığı muhafız birliklerine, saray ve mühimmat depolarına ev sahipliği yapmaktaydı. Ayrıca İslamiyet öncesinde Temîm ve Bekir b. Vâil kabileleri de bu havzaya yakın bölgelerde ikamet etmekteydi.³ Hulefâ-i Râşidîn devrinde fetih hareketlerinin ivme kazanması, İslam'ın geniş coğrafyalara intikalini hızlandırmıştır. Sınırların genişlemesiyle birlikte, fethedilen toprakların muhafazası ve idaresi adına Müslümanların birtakım stratejik tedbirler alması zaruri hale gelmiştir. Henüz kuruluş aşamasında olan İslam devleti, idari ve bilhassa askeri teşkilatlanma bakımından tam manasıyla tekâmül etmemişti. Devletin merkezi olan Medine'den sefere çıkan orduların intikali uzun sürüyor, askerlerin merkeze dönüşü ise ciddi güçlükler arz ediyordu. Bu lojistik zorluklar, fetih bölgelerine yakın ve emniyetli karargâhların tesis edilmesini zorunlu kılmıştır. Nitekim Basra şehri de bu stratejik gaye doğrultusunda bir ordugâh merkezi olarak seçilmiştir.⁴

Bu bağlamda Hz. Ömer (ö. 23/644), Müslümanları olası tehlikelerden korumak ve onları yeni bölgelere yerleştirmek gayesiyle yeni şehirlerin inşa edilmesini emretmiştir.⁵ Bu bağlamda Basra'nın kuruluş süreci, ordu komutanı 'Utbe b. Gazvân'ın (ö. 17/638), Hz. 'Umar'a bir mektup göndererek ordunun kışlayabileceği, uzun ve yorucu seferlerin ardından dinlenip toparlanabileceği bir mekâna duyulan ihtiyacı arz etmesiyle başlamıştır.⁶ Hz. Ömer, kurulacak bu yeni şehrin su kaynaklarına ve ve-

(Bağdad: Dâru'r Reşîd, 1981),s.365; *Kitâbü'l-büldân*,s.227; *Hamevî*,1/432.

³ *ed-Dîneveri*,117; *Hamevî*,1/431; *Kitâbü'l-büldân*, s.227; *Kudame b. Ca'fer*, s.365; Tamer Yıldırım, *Abbâsiler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımıcılık ve Ticaret* (Elazığ: Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), s.26-27.

⁴ Mustafa ŞENTÜRK, *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Sonuna Kadar Basra ve Kûfe Valileri* (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, YÜKSEK LİSANS TEZİ, 2023), s. 32-33.

⁵ *Taberî*,3/590-591; *Kudame b. Ca'fer*,365; *Hamevî*,1/431.

⁶ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, thk; Şevkî Ebû Halîl,(Mektebetü'l İskenderiyye, 1997), s.483; *Hamevî*,1/432; Ahmed b. Yahyâ b.

rimli arazilere yakın olmasını şart koşmuştur; zira su, hem insanların hem de binek hayvanlarının hayatiyetini sürdürebilmesi için elzemdir. Ayrıca, İslam devletinin merkezi Medine ile yeni kurulacak şehir arasında nehir veya deniz gibi doğal engellerin bulunmaması, olası acil durumlarda askeri ikmalin ve desteğin süratle ulaşabilmesi açısından hayati bir öneme sahipti. Tüm bu stratejik hususlar dikkate alınarak Basra, 14 (635), 16 (637) veya 17 (638) yılında Utbe b. Gazvân tarafından kurulmuştur. Böylece Basra, Arap Yarımadası dışında Müslümanlar tarafından inşa edilen ilk şehir olma hüviyetini kazanmıştır.⁷

1.2. Coğrafi Konumu

Basra, Bağdat'ın güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşerek ŞattülArab'ı oluşturduğu yerin 50 km güneybatısında kurulmuştur. 29-31 kuzey enlemleri ve 46-48 doğu boylamlarında yer alan Basra, kışın soğuk rüzgârların, yazın ise yakıcı sıcakların etkisinde kalır. Tarihi Basra, günümüzde Irak sınırları içinde yer alan Basra şehrinin 25 km güneybatısında bulunmaktadır. Basra; Bağdat'ın güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşerek ŞattülArab'ı meydana getirdiği noktanın yaklaşık 50 km güneybatısında tesis edilmiştir. 29-31 kuzey enlemleri ile 46-48 doğu boylamları arasında konumlanan şehir, iklimsel açıdan kışları sert rüzgârların, yazları ise kavurucu sıcakların hüküm sürdüğü zorlu bir coğrafyadır. Önemli bir ayırım olarak belirtmek gerekir ki; tarihi Basra yerleşkesi,

Câbir el Belâzurî, *Ensâbu'l Eşraf*, thk. Suheyl Zekâr- Riyâd Zirikî, 1.Baskı,(Beyrut: Daru'l Fikr, 1996), 13/297.

⁷ *Ensâbu'l Eşraf*, 13/297; *Kitâbü'l-büldân*, 2/298; *Kudame b. Ca'fer*, s.365; *Hamevi*, 1/432; Muhammed b. S'ad b. Munî' ez-Zuhrî, *Tabakât ibn S'ad* thk. Ali Muhammed Amr, 1. Baskı (Kahire:Mektebetu'l Hancî, 2001), 9/6; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât* (Riyâd: Dârü Taybe, 1985), s. 127; Ebî 'Usmân b. Bahr el-Câhiz, *Resâilu'l Câhiz* (Kahire: Mektebetu'l Hancî, 1964), 4/139; Nâdiye Nuri 'Alî, "Neş'etu Medîneti'l-Basra ve Tatavvuruhâ el-Umrânî fi Karni'l-Evveli'l-Hicrî" *Cami'atu'l Basra* (2012), s.197; *el-Kâmil*, 2/352-447; *Taberî*, 3/590-591.

günümüzde Irak sınırları dâhilindeki modern Basra şehrinin 25 km güneybatısına tekabül etmektedir. Şehrin tabii sınırlarını; batı cihetinde çöl, güneybatıda Senâm Dağı, güneyde Nisâ Vadisi ve Irmağı, kuzeybatıda bataklıklar, doğuda ise nehirler ve körfez hattı tayin etmekteydi. Bilhassa Şattülarab havzasına ve Basra Körfezi'ne olan bu yakınlığı, şehre jeopolitik açıdan müstesna bir konum kazandırmıştır.⁸

1.3. Basra İsminin Verilmesi

Arapça kökenli olan “el-Basra”, “el-Basratü” ve “Basratün” kelimelerinin lügatte; “çakıl”, “yumuşak beyaz taş”, “sert siyah taş”, “kireçli zemin”, “sivri/parlak taş” veya “kırmızı toprak” gibi muhtelif manalara geldiği ifade edilmektedir. Bu kavramların genel itibarıyla taşlık ve pürüzlü arazi yapılarını tasvir etmek için kullanıldığı görülmektedir.⁹ Şehrin bu isimle anılması, hakim olan kanaate göre kurulduğu bölgenin jeolojik yapısı ve toprak hususiyetleriyle yakından ilişkilidir. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), tarihsel kayıtlarda “Basra” adını taşıyan iki farklı yerleşim biriminin bulunduğuna dikkat çeker; bunlardan ilki inceleme konumuz olan Irak'taki Basra, diğeri ise Fâs topraklarında yer alan şehirdir.¹⁰

1.3. İdari Yapısı

Hz. Ömer döneminde fethedilen topraklar, sevk ve idareyi kolaylaştırmak adına belirli idari bölgelere taksim edilmiş-

⁸ TDV Bakır, Basra, 5/108-109; Sûretü'l-Arz, *İbn Havkal* (Beyrut: Dâr Mektebetü'l Hayât, 1996), s. 208-210; İsmâ'îl b. Muhammed b. 'Umar Ebî'l Fida, *Takvîmu'l Buldân* (Beyrut: Dar Sadır, ts.), s. 309; “Neş'etü Medîneti'l-Basra”, s. 200; Mustafa L. Bilgi, “Basra Körfezi”, İstanbul: DİA, (TDV, 1992), 5/114-117.

⁹ Ebû'l Fadl Muhammed b. Mukrim b. Alî b. Manzûr, *Lisânu'l Arab*, 3. Baskı, (Beyrut: Dar Sadır, ts.), 4/67; *Târîhu Halife*, s.128; *ed-Dîneverî*, s.117; *Taberî*,3/591-592; *Kitâbü'l-büldân*, s.227; Hamevî,1/430.

¹⁰ Hamevî,1/430.

ti. Bu yapılanma neticesinde Basra valilerine geniş yetkiler tanınmış, kendilerine alt kademedeki görevlileri tayin etme veya azletme hususunda önemli bir insiyatif alanı bırakılmıştır.¹¹ Yönetimde aksaklık olmaması ve istikrarın bozulmaması için şehirden ayrıldıkları vakit yerlerine vekâlet edecek bir idareci bırakmaktaydılar. Nitekim Basra'nın kurucusu ve ilk valisi 'Utbe b. Gazvân, hac farizasını yerine getirmek ve Hz. Ömar b. Hattâb ile istişarelerde bulunmak üzere şehirden ayrıldığında, yerine Mücâşî' b. Mes'ûd'u (ö. 36/656) veya bir başka rivayete göre Muğîre b. Şu'be'yi (ö. 50/670) vekil tayin etmiştir.¹² Hz. 'Umar'ın hilafet yılları, gerek kendisinin üstün yönetim kabiliyeti gerekse dirayetli mizacı sayesinde iç karışıklıklardan uzak, sükûnetin hakim olduğu bir dönem olarak tebarüz etmiştir. Şehrin ilk idari temelleri de bu istikrar ortamında atılmıştır.¹³

Hz. Osmân (ö. 35/656) devrine gelindiğinde, Basra valiliği vazifesini Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) ifa etmekteydi. Hz. 'Usmân, başlangıçta onu görevde bıraksa da ilerleyen süreçte azlederek yerine Abdullah b. 'Âmir'ı (ö. 59/679) tayin etmiştir. Abdullah b. 'Âmir, Hz. 'Usmân'ın şehadetine kadar bu görevi idame etmiştir.¹⁴ Hz. Ali'nin (ö. 40/661) hilafeti devralmasıyla birlikte ise Abdullah b. 'Âmir görevden alınmış ve yerine 'Usmân b. Huneyf (ö. 60/680) atanmıştır. Ancak yaşanan siyasi çalkantılar neticesinde 'Usmân b. Huneyf şehri terk etmek durumunda kalınca, Hz. Ali boşalan valilik makamına Abdullâh

¹¹ Kitâbü'l-büldân, s.116; el-Kâmil, 2/363-364.

¹² Târîhu Halîfe, s.129; *Taberî*,3/596; *Ensâbu'l Eşrâf*,13/299; 'Uzzuddîn Ebî'l Hasan 'Alî b. Muhammed el-Cezerî ibn Kesîr, *Usdu'l Ğabe Fî Ma'rîfeti's Sahâbe* (Daru Ibn Hazm, 2012), s.816; *Tabakât ibn S'ad*, 9/7.

¹³ *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidin*,35; Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Selnamelelerinde Basra* (Ankara: Orsam, 2012),32.

¹⁴ Târîhu Halîfe, s.161-178; Muhammed b. Ahmed b. 'Usman ez-Zehabî, *Tezhîbü tehzîbi'l kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2004), 5/258; *Osmanlı Vilayet Selnamelelerinde Basra*, s.33.

b. 'Abbâs'ı (ö. 68/687-88) getirmiştir. İbn Abbas, Hz. Ali şehit edilene değin bu görevi sürdürmüştür.¹⁵

1.4. Etnik Yapı

Hz. Ömer'in bölgedeki kabileleri iktisadi açıdan teşvik edici politikaları neticesinde, yeni kurulan Basra şehri kısa sürede bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu teşvikler sayesinde yaklaşık kırk Arap kabilesinin yanı sıra; yeni İslâm'a girenler, ticari gayelerle gelen tüccarlar ve savaş esirleri de şehre yerleşmeye başlamıştır.¹⁶ Basra, hem fetihler yoluyla elde edilen zenginliklerin hem de idari teşviklerin etkisiyle hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. Arap kabileleri ve Müslümanların himayesindeki kölelerin yanı sıra farklı milletlere mensup zanaatkârların da katılımıyla şehir, nüfus yapısı itibarıyla giderek zenginleşen bir çeşitliliğe kavuşmuştur. Şüphesiz bu hareketlilik, fetihlerin getirdiği kazanımların ve yöneticilerin stratejik hamlelerinin doğal bir sonucudur.¹⁷ Hicrî ilk üç asırda İslam toplumunun idari mekanizması ekseriyetle Arap unsurların elindeydi. Basra, kuruluş itibarıyla bir ordugâh şehir hüviyeti taşıdığından, ilk sakinlerini fetihlere katılan askerler ve onların aileleri teşkil etmekteydi. İslam ordusunun ana omurgasını Arapların oluşturması ve Basra'nın fethinde bu kabilelerin üstlendiği rol, şehrin ilk nüve nüfusunun Araplardan müteşekkil olduğunu göstermektedir. Tarihçiler, şehrin tesisi esnasında 'Utbe b. Gazvân komutasındaki askeri birliğin mevcudu hakkında kırk, üç yüz, beş yüz veya sekiz yüz gibi muhtelif rakamlar rivayet etmektedirler.¹⁸ Basra'ya Arap nüfusun akabinde intikal eden ilk zümre, fetihler sırasında ele geçirilen esirler olmuştur. İler-

¹⁵ Osmanlı Vilayet Selnamelerinde Basra, s.33; Târîhu Halîfe, s.201.

¹⁶ TDV Bakır, "Basra", 5/109-110.

¹⁷ ed-Dîneverî, s.117; el-Kâmil, 2/318; Kudame b. Ca'fer, s.366; Taberî, 4/43-44.

¹⁸ Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn, s.37-38.

leyen süreçte farklı etnik kökenlere ve sosyal katmanlara mensup toplulukların da yerleşmesiyle şehirde Arap olmayan bir nüfus yoğunluğu meydana gelmiştir. İktisadi kalkınmaya paralel olarak; muhtelif kabileler, Fars kökenli Müslümanlar, İsfahanlılar ve tüccarlar Basra'ya akın etmiştir. Bu sosyal yapıda Müslümanlar “mevâlî”, gayrimüslimler ise “Ehl-i Zimme” statüsünde tanımlanmış ve hakları devlet güvencesine alınmıştır.¹⁹

Arap olmayan unsurlar, kendi kültür ve medeniyet birikimlerini de beraberlerinde getirerek şehrin dokusuna işlemişlerdir. Bu kültürel etkileşim, Basra'nın sadece Arap kimliğiyle sınırlı kalmayıp çok etnikli ve çok kültürlü bir yapıya evrilmesini sağlamıştır. Nitekim şehrin nüfus yapısında Arapların haricinde; Farslar, Esâvire, Zût ve Seyâbice toplulukları ile Habeşliler de önemli bir yer tutmaktaydı.²⁰

1.5. Dini Yapısı

Şehrin nüfus çeşitliliği, kaçınılmaz olarak dinî yapının şekillenmesine de tesir etmiştir. Fetihlerin ardından İslamiyet'i kabul eden ve hukuki statü bakımından Müslüman Araplarla eşit haklara sahip kabul edilen Mevâlî zümresi, bu dönüşümün merkezinde yer almıştır. Öte yandan Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) komutasındaki İslam ordularının Aynüttemr ve Meysân bölgelerini fethi neticesinde, burada ikamet eden Yahudi ve Hristiyan nüfusun bir kısmı esir alınmış, bir kısmı ise İslam'ı seçerek Basra'ya yerleşmiştir.²¹

¹⁹ TDV Bakır, “Basra”, 5/109-110; *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn*, s.38-39; Mevâlî terimi, başlangıçta esirlerden azat edilenleri ifade ediyordu, ancak zamanla Arap olmayan Müslümanları belirtmek için kullanılmaya başlandı. Bkz. *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn*, s.39..

²⁰ ed-Dineverî, s.27; Taberî, 4/468; Hamevî, 2/213.

²¹ Taberî, 3/591-592; *el-Kâmil*, 2/352; İsmail Yiğit, “Mevâlî” (DİA Ankara: TDV, 2004), 29/424; Hamevî, 5/321; Ebî Muhammed 'Abdullâh b. Muslîm b. Kuteybe, *El-Me'ârif* (Kahire: Daru'l Me'arif, 1981), s.435.

Basra'nın kuruluş yıllarında şehre getirilen bu esir grupları arasında, mezkûr bölgelerdeki kiliselerde eğitim gören öğrenciler ve din adamları da bulunmaktaydı. Şehirdeki Hristiyan nüfus; ziraat, kuyumculuk, dokumacılık, ticaret, tıp ve eczacılık gibi muhtelif meslek kollarında faaliyet göstererek sosyal hayatta etkin bir rol oynamışlardır. Ayrıca zanaatkârlık da bu zümrenin mahir olduğu alanlardan biriydi. Şehrin inanç haritasında, Yahudi ve Hristiyan unsurların yanı sıra bölgeye intikal eden kabileler arasında yer alan Mecûsîler de dikkate değer bir topluluk olarak varlık göstermişlerdir.²²

1.6. Eğitim Faaliyetleri

Kuruluşundan itibaren yoğun bir göç dalgasına maruz kalan Basra'da; iskân, imar ve ekonomik yapılanma gibi acil meselelerin yanı sıra, göçmen nüfusun dinî bilgi eksikliği de çözüm bekleyen temel sorunlardan biri olarak tezahür etmiştir. Bu durumu fark eden Hz. Ömer, halka İslam'ın emir ve yasaklarını talim ettirmek üzere sahabeden oluşan yetkin bir heyeti bölgeye göndermiştir.²³ Şehirde hayata geçirilen ilk icraatlarından biri, Müslümanların cemaatle ibadetlerini ifa edebilecekleri bir mescidin inşası olmuştur.²⁴ Kuruluş aşamasında bina edilen bu mescit, sadece bir ibadethane olarak kalmamış; aynı zamanda göç eden halkın bilgi açığını gidermek gayesiyle kurulan ilim meclislerine de ev sahipliği yapmıştır. Bu meclisler, hem ümmetin istikbali adına yeni âlimlerin yetişmesine zemin hazırlamış²⁵ hem de İslami ilimlerin neşredilmesinde ha-

²² *Târîhu Halîfe*, s.128; *Taberî*,3/376-377; Ebû Yûsuf Yâkûb b. İbrâhîm, *Kitâbu'l Harâc* (Beyrut-Lubnan: Daru'l M'arife, ts.), s.137; *İbn Kuteybe "El-Me'ârif"*, s.621.

²³ *ed-Dîneverî*, s.118; *Taberî*,4/71; *el-Kâmil*,3/363.

²⁴ *Târîhu Halîfe*, s.129; *İbn Kuteybe "El-Me'ârif"*, s.635; *el-Belâzurî*, *Futûhu'l Buldân*, s.483; *Kitâbü'l-büldân*, s.230; *el-Kâmil*,2/318.

²⁵ Ahmed Emîn, *Fecru'l İslâm* (Beyrut-Lubnan: Daru'l Kitabu'l Arabi, 1969), s.151-153.

yati bir misyon üstlenmiştir. İlk mescitle filizlenen eğitim faaliyetleri, artan nüfusun taleplerini karşılayabilmek adına zamanla mescit sayısının çoğaltılmasıyla genişlemiştir.²⁶ Şehrin eski valisi ve kadısı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, Kur'an eğitimi ve hıfzı konusundaki gayretli çalışmaları, Basra'da eğitim-öğretim faaliyetlerine atfedilen önemin bariz bir göstergesidir. Aynı şekilde, Hz. Peygamber döneminde Kur'an hafızı olan ve daha sonra Basra'ya yerleşen Sâbit b. Zeyd (ö. 45/665) de halkın ilmî tekâmülüne katkı sağlayan isimler arasında zikredilmektedir.²⁷

Hz. Ömer'in, Kur'an muallimlerine maaş bağlatması ve Vali Ebû Mûsâ'dan Kur'an öğrenenlere ayrıcalık tanınmasını istemesi, halkı dinî ilimlere teşvik ve tergîb sadedinde atılmış stratejik adımlardır. Şehirde kıraat eğitiminin yanı sıra tefsir ilmi de inkişaf etmiştir. Bilhassa Hz. Ali döneminde Basra Valiliği yapan Abdullah b. Abbâs'ın tefsir sahasındaki dersleri, bu alanda kaydedilen gelişimin en önemli dinamiklerindedir.²⁸ Ayrıca mescitlerde teşekkül eden hadis halkaları, halkın İslam'ı sahih kaynaklardan öğrenmesine olanak tanımıştır. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) ve 'İmrân b. Husayn (ö. 52/672) bu sahada öne çıkan mühim şahsiyetlerdir.²⁹

1.7. Ekonomik Durumu

Basra'nın ekonomik yapısı, şehrin kuruluş gayesi olan ordugâh hüviyetiyle doğrudan bağlantılı olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda şehrin gelir kalemlerinin büyük bir kısmını,

²⁶ *Kitâbü'l-büldân*, s.234.

²⁷ *Tabakât ibn S'ad*,4/102-103; Muhammed b. Ahmed b. 'Usman ez-Zehebî, *Siyer 'Alâmâu'n Nubal* (Beyrut: Muessesetu'r Risale, 1996),2/388-399; Ahmed b. 'Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetisselâm (Bağdâd)* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001),10/109.

²⁸ *Tabakât ibn S'ad*,2/319-321; Ebû'l Fidâ' Ibn Kesîr, *El-Bidâyatu ve'n Nihâyatu* (Beyrut-Lubnan: Mektebetu'l Me'arif, 1990),8/301.

²⁹ *Tabakât ibn S'ad*,5/190-196.

fetihler neticesinde elde edilen ganimetler oluşturmaktaydı.³⁰ Özellikle Hz. ‘Umer ve Hz. ‘Usmân dönemlerinde ivme kazanan fetih hareketleri, şehre muazzam bir ganimet akışı sağlamış, bu durum da ekonomik refahın temel dinamiği olmuştur.³¹ Şehrin iktisadi potansiyelini artıran bir diğer unsur, Basra Körfezi’nin kuzeyindeki stratejik konumudur. Bu coğrafi avantajı ticari kazanca dönüştürmek amacıyla; kanal açma, kuyu kazma ve köprü inşası gibi altyapı hizmetlerine ağırlık verilmiş, böylece ticari faaliyetlerin işleyişi kolaylaştırılmıştır.³²

Basra ekonomisini ayakta tutan diğer sacayakları ise cizye ve haraç gibi vergi gelirleridir. Beytülmalde toplanan bu gelirler, öncelikle askeri sınıfa mensup olup üretimde bulunamayan askerlerin maaşlarının (atiyye) ödenmesinde kullanılmıştır. Bölgeden elde edilen mali kaynaklar o denli yüksek seviyelere ulaşmıştır ki, yerel ordunun tüm istihkakları karşılandıktan sonra artan meblağ devlet merkezi olan Medine’ye gönderilmiştir. Nitekim tarihi rivayetler, sadece Sevâd bölgesinin yıllık haracının yüz milyon dirhem seviyesinde olduğunu nakletmektedir.³³ Şehrin ilk dönemlerinde, esnaf ve zanaatkârların mesleklerini icra edebilecekleri nizami bir pazar yeri bulunmamaktaydı. Ticari hayat; kimileri sabit derme çatma mekânlarda, kimileri ise seyyar olarak faaliyet gösteren dağınık bir yapı arz etmekteydi. Bu durum, Hz. Osman tarafından atanan vali Abdullah b. Âmir dönemine kadar devam etmiştir. Abdullâh b. ‘Âmır, şehrin ilk düzenli çarşısını inşa ettirerek ticari hayattaki bu nizamsızlığı gidermiş ve istikrarlı bir pazar yapısı tesis etmiştir.³⁴

³⁰ Sâlih Ahmed, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-evvel-ilhicri* (Bağdad: Mektebetü'l Me'arif, 1953), s.120.

³¹ TDV Bakır, “Basra”, 5/108-111; *et-Tanzîmâtü'l-ictimâiyye*, s.30.

³² TDV Bakır, “Basra”, 5/108-111.

³³ *et-Tanzîmâtü'l-ictimâiyye*; *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn*, s.115.

³⁴ *Tabakât İbn S'ad*, 7/52; el-Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, s483; *Ensâbu'l Eşrâf*, 13/297.

1.8. Hz. Ömer Döneminde Basra Şehri

Hz. 'Umar'ın talimatları doğrultusunda şehrin inşasını başlatan 'Utbe b. Gazvân, ilk icraat olarak mescidin yerini tayin etmiş ve binayı kamıştan inşa ettirmiştir.³⁵ Hz. Peygamber'i örnek alan Müslümanlar, kurdukları yerleşim birimlerinde hayatın merkezine mescidi yerleştirme geleneğini burada da sürdürmüşlerdir. 'Utbe'nin, kendi meskenini kurmadan evvel mescidin inşasıyla ilgilenmesi, Müslüman idarecilerin önceliklerini ve şehir tasavvurlarını yansıtmaya bakımdan manidardır. 'Utbe ve beraberindeki Müslümanların, hem evlerini hem de mescidi kamış gibi dayanıksız malzemedен inşa etmeleri, bölgeyi kalıcı bir şehirden ziyade geçici bir askerî üs olarak gördüklerini göstermektedir. Rivayetlere göre askerler, sefere çıktıkları vakit evlerini ve mescidi söküp desteler halinde bağlayarak muhafaza altına alırlardı. Bu uygulamanın temel sebebi, kendileri yokken kamış yapıların fırtına veya yangın gibi afetlerden zarar görmesini engellemektir. Sefer dönüşünde ise bu yapılar yeniden kurulurdu.³⁶ 'Utbe'nin buradaki idareciliği uzun soluklu olmamıştır. Kendisi valilik görevinden affını istemişse de Hz. Ömer onu tekrar görev yerine iade etmiş, ancak 'Utbe dönüş yolunda vefat etmiştir.³⁷

Ebu Mûsa el-Eş'arî Basra'ya vali olunca bir yandan fetih işleriyle uğraşırken diğer yandan da şehrin imarı ile uğraşmıştır. Bunun için vali konağını ve camiye kerpiçten yapılarak genişletmiştir.³⁸ Bu hamle, Basra'nın geçici bir ordugâh olmaktan çıkıp kalıcı bir şehirleşme sürecine girmesindeki ilk ciddi adım olarak kabul edilmektedir. Kuruluşunun ilk yıllarında Kûfe kadar rağbet görmeyen Basra, Hz. 'Umar'ın stratejik ka-

³⁵ *Tabakât ibn S'ad*, 9/5-8; *el-Kâmil*, s.318.

³⁶ el-Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, s484.

³⁷ *Ensâbu'l Eş'râf*, 13/299; *Tabakât ibn S'ad*, 9/5-8; *Târîhu Halîfe*, s.167.

³⁸ TDV Bakır, "Basra", 5/108-111.

rarları neticesinde hızla büyüyerek bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Zamanla bir eyalet merkezi hüviyeti kazanan şehrin yükselişindeki en önemli amil, Halife'nin fethedilen bazı bölgelerin gelirlerini Basra'ya tahsis etmesi ve Kûfe halkına tanınan maaş haklarının aynısını Basra halkına da tanınmasıdır. Bu teşvikler, şehrin iktisadi gelişimini hızlandırmış, bölgeye olan göçü artırmıştır.³⁹

Belâzurî *Futûhu'l-Buldân* adlı eserinde, Hz. 'Umar devrinden başlayarak Emevîler ve Abbâsîler dönemine kadar Basra'da açılan çok sayıda su kanalından ve bunları yaptıran şahıslardan bahsetmektedir.⁴⁰ Kanal ağının bu denli genişlemesi ve sürekli yeni su yollarına ihtiyaç duyulması, şehrin nüfus artış hızı ve büyüme kapasitesi hakkında önemli veriler sunmaktadır. Benzer şekilde İbn Sa'd'ın, Basra'ya yerleşen sahâbi, tâbiîn, fakih ve muhaddisleri ele aldığı başlık altında 149 âlimin ismini zikretmesi,⁴¹ şehirdeki ilmî zümrenin yoğunluğunu göstermektedir. Aynı zamanda seçkin ulema sınıfının bu denli kalabalık olması, şehre yerleşen avam halkın nüfus yoğunluğu hakkında da bizlere bir fikir vermektedir. Halkın talep ve şikâyetlerini dikkate alan Hz. Ömer, şehrin altyapı sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Gelen talepler üzerine Vâlî Ebû Mûsâ'ya bir mektup yazarak şehrin su ihtiyacının karşılanması için kanal açılmasını emretmiş ve halka atıyyeden pay ayırmıştır.⁴² İdarecilerini sıkı bir denetime tabi tutan Halife, kısa bir süre önce atadığı Muğîre b. Şu'be'yi, hakkında çıkan bir şayia üzerine görevden alarak yerine tekrar Ebû Mûsâ'yı tayin etmiştir.⁴³ Bir köle tarafından hançerlenen Hz. 'Umar, ölmeden önce Basra valili-

³⁹ TDV Bakır, "Basra", 5/108-111.

⁴⁰ el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 499-519.

⁴¹ *Tabakât ibn S'ad*, 9/5.

⁴² el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 497.

⁴³ *el-Kâmil*; 2/363.

ğinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin olmasını vasiyet etmişti. Ancak daha sonra Hz. 'Usmân Ebû Mûsâ'yı azlederek yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i vali olarak atamıştır.⁴⁴

1.9. Hz. Osman Döneminde Basra Şehri

Hz. Osman, hilafetinin üçüncü yılına tekabül eden 29/649-50 yılında, Basra valiliğinde bir görev değişikliğine giderek Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi azletmiş ve yerine yakın akrabası olan Abdullah b. Âmir'i tayin etmiştir. Bu idari tasarrufun akabinde fetih hareketleri büyük bir ivme kazanmış, doğu ve batı cephelerindeki ilerleyiş daha geniş sınırlara taşınmıştır. Fetihlerin yanı sıra, daha önce İslam topraklarına katılan bölgelerin güvenliği de tahkim edilmiştir. Bu stratejik hamleler neticesinde İran, Azerbaycan, Suriye ve Mısır gibi kritik bölgelerde otorite tam manasıyla sağlanmış; doğuda Hint alt kıtasına, batıda ise Kuzey Afrika ve Akdeniz havzasına kadar ulaşılmıştır. Doğu cephesindeki seferlerin ekseriyetinde Basra merkezli orduların görev alması, şehrin bu dönemde sadece bir ordugâh değil, aynı zamanda geniş bir eyalet merkezi olduğunu da tescillemiştir.⁴⁵ Abdullah b. 'Âmir, valilik görevini tevdi aldığı anda henüz yirmi beş yaşlarında genç bir idareciydi. Onun dönemi, İran ve Horasan bölgelerindeki fetihlerin nihayete erdirildiği parlak bir süreç olmuştur.⁴⁶ Askeri sahadaki muvaffakiyetini idari alana da taşıyan İbn 'Âmir, Basra'nın iktisadi ve yönetsel açıdan bölgenin en stratejik merkezi haline gelmesinde kilit rol oynamıştır. Artık Basra, küçük bir sınır karargâhu olmaktan çıkmış; İran, Horasan,

⁴⁴ *Târîhu Halîfe*, s. 161; el-Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, s. 499-519.

⁴⁵ el-Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, s.457-465.

⁴⁶ *Tabakât ibn S'ad*, 7/49; Ebû'l Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetullâh b. Abdillâh b. 'Asâkir, *Târîhu Medînet'i Dimaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Sa'id 'Amr b. Çurâme (Dâru'l Fıkr, 1995), 32/81.

Bahreyn ve Körfez havzasının sevk ve idaresinin yürütüldüğü devasa bir metropole dönüşmüştür.

Şehrin refah düzeyini artıran Abdullah b. Âmir, mevcut çarşısı olan Sûku'l-mirbed'in artan nüfus ve ticaret hacmi karşısında yetersiz kaldığını müşahade etmiştir. Bunun üzerine Ümmü Abdullah Kanalı mevkiindeki evleri istimlak edip yıktırarak buraya daha kapsamlı, yeni bir çarşı inşa ettirmiştir. Bu ticari alandan elde edilen gelirler, hem Bahreyn bölgesindeki yerleşim giderlerine hem de fetihlere katılan askerlerin maaşlarına kaynak teşkil etmiştir. Ayrıca şehrin altyapısını güçlendirmek adına Übülle Kanalı ve diğer bazı su yolları da yine onun valiliği döneminde hizmete açılmıştır.⁴⁷ Hz. Osman döneminin sonlarına yaklaşıldığında, İslam coğrafyasının genelinde baş gösteren iç karışıklıklar ve idarecilere yönelik şikâyetler artış göstermeye başlamıştır. Bu çalkantılı süreçte Basra da mühim hadiseler sahne olmuştur. Eyaletlerden yükselen hoşnutsuzluk sesleri üzerine Hz. 'Usmân, durum tespiti yapmak ve kendisine güvenilir bilgi akışı sağlamak amacıyla merkezlere müfettişler gönderme kararı almıştır. Bu kapsamda Basra'daki ahvali gözlemek ve bir rapor hazırlamak üzere Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) görevlendirilmiştir.⁴⁸ Kaynaklar, Üsâme'nin teftişi neticesinde Basra yönetimi aleyhine herhangi bir olumsuz rapor sunmadığını kaydetmektedir.

Dönemin sonlarında patlak veren ve İslam tarihinin seyrini değiştiren olayların kökeni hakkında muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bu sebepler arasında; Hz. 'Usman'ın kâtibi Mervân b. Hakem'in (ö. 65/685) tartışmalı uygulamaları, Abdullah b. Sebe ve taraftarlarının yürüttüğü provokatif faaliyetler, yeniden yükselen kabile asabiyeti ve eski husumetler,

⁴⁷ Mustafa Fayda, "Abdullâh b. Âmir" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998)1/84-85.

⁴⁸ TDV Bakır, "Basra",5/108-111.

Hız. 'Usman'ın hilmiyle devlet kademelerindeki akrabalarının nüfuzunu dengeleyememesi, değişen nesil yapısı ve dünyevileşme arzusunun artması ile bazı kesimlerin ganimet taksiminden memnuniyetsizliği öne çıkmaktadır. Anlaşılan o ki, yaşanan krizde bu faktörlerin her biri farklı oranlarda etkili olmuştur.⁴⁹ Ne yazık ki bu sürecin en trajik aşaması olan Hız. 'Usman'ın şehadeti hadisesine Basralı bir grup da fiilen iştirak etmiştir. Diğer eyaletlerdeki muhalif unsurlarla mektuplaşarak organize olan Basralı isyancılar, Medine yakınlarındaki Zû-Hubş mevkiinde konaklamışlardır.⁵⁰ Medine'de toplanan muhalif gruplar, Zilhicce 35/Haziran 656 tarihinde Halife Hız. 'Usman'ı şehit etmişlerdir.⁵¹

1.10. Hız. Ali Döneminde Basra Şehri

Hız. 'Usman'ın hilafetinin son günlerinde baş gösteren siyasi çalkantılar, Hız. Ali döneminde de şiddetini artırarak devam etmiştir. Bu süreçte Basra, İslam tarihine damgasını vuran ve etkileri günümüze kadar uzanan elim hadiseler sahne olmuştur. Bilhassa İslam toplumunda derin izler bırakan, birçok itikadi ve siyasi ayrışmanın fitilini ateşleyen Cemel Vakası bu şehirde vuku bulmuştur.⁵² Hız. Ali hilafet makamına geçince, ilk idari tasarruflarından biri olarak 'Usman b. Huneyf'i (ö. 41/661) Basra valiliğine atamak olmuştur. Yeni valinin şehre intikali üzerine, mevcut vali Abdullah b. 'Âmir görevi devrederek şehirden ayrılmıştır.⁵³ Ancak İbn 'Âmir, köşesine çekilmek yerine Mekke'ye giderek, Hız. 'Usman'ın katillerinin bulunmasını talep eden Hız. Âişe (ö.

⁴⁹ İsmail Hakkı Atçeken, "Hız. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1999), s.148.

⁵⁰ *Taberî*,3/349.

⁵¹ *Taberî*,3/391.

⁵² *Târîhu Halife*, s.226-237.

⁵³ *el-Kâmil*,2/565.

58/678) ve beraberindeki heyeti Basra'ya gitmeleri konusunda teşvik etmiştir.⁵⁴

Hz. Osman'ın şehadeti esnasında hac vazifesi nedeniyle Mekke'de bulunan Hz. Âişe, acı haberi alınca Medine'ye dönmekten vazgeçmiştir. Esasen o, önceki dönemde Hz. 'Usman'ın bazı idari uygulamalarını sert bir dille eleştirmekten geri durmamıştı. Buna rağmen, Halife'nin mazlum bir şekilde katledildiği kanaatini taşıyor ve faillerin süratle cezalandırılmasını arzuluyordu. Ne var ki, hilafeti oldukça kaotik bir ortamda, adeta zoraki bir şekilde devralan Hz. Ali'nin, mevcut şartlar altında katilleri derhal tespit edip cezalandırması mümkün görünmüyordu. Zira isyancı grupların "Halifeyi hepimiz öldürdük" diyerek topluca bir suç üstlenmeleri ve Hz. Ali'nin henüz tüm eyaletlerden tam manasıyla biat alamamış olması, yeni halifeyi siyaseten zor durumda bırakmaktaydı. Hz. Ali, hukuki sürecin sağlıklı işleyebilmesi için sükûnetin sağlanmasını ve zaman kazanmayı hedeflerken; Medine'deki gelişmelere uzaktan vakıf olan Hz. Âişe, adaletin tecellisinin gecikmesinden rahatsızlık duymuştur. Bu saiklerle, Mekke'de bulunan Talha b. 'Ubeydullâh (ö. 36/656) ve Zübeyr b. 'Avvâm'ın (ö. 36/656) da desteğini alarak, kısas talebiyle harekete geçme kararı almıştır.⁵⁵

Basra önlerine gelen Hz. Âişe ve beraberindekiler, Hz. Ali'nin valisi 'Usman b. Huneyf ile girdikleri mücadele neticesinde şehre hâkim olmuşlardır. Valiyi öldürmek isteyenlere bizzat Hz. Âişe engel olmuş ve onun serbest bırakılarak Hz. Ali'nin yanına dönmesini sağlamıştır.⁵⁶ Ancak şehirde büyük bir kargaşa hâkimdi ve insanların bir kısmı Hz. Ali'yi destekliyorlardı.⁵⁷

Bu esnada Suriye üzerine sefere çıkma hazırlığında olan

⁵⁴ Taberî, 4/9.

⁵⁵ Taberî, 4/6.

⁵⁶ *Târîhu Halîfe*, 225.

⁵⁷ Taberî, 4/12-13.

Hız. Ali, muhaliflerin Basra'ya yöneldiğini haber alınca ordusunun güzergâhını Irak'a çevirmek zorunda kalmıştır. Hız. Ali'nin Basra'ya ulaşmasıyla iki taraf arasında barış görüşmeleri başlamıştır. Tarihî rivayetlere göre, muhtemel bir uzlaş, Hız. 'Usman'ın şehadetinde parmağı olan katilleri endişeye sevk etmiştir. Zira tarafların anlaşması, asayişin sağlanması ve akabinde katillerin yargılanması anlamına geliyordu. Kargaşa ve kaosu devamını kendi bekalari için zaruri gören bu gruplar, karşılıklı baskınlar düzenleyerek bir çatışma ortamı oluşturmuş ve barış ihtimalini sabote etmişlerdir.⁵⁸

Şiddetli çatışmaların nihayetinde Hız. Ali'nin ordusu üstünlüğü sağlamıştır. Hız. Ali, savaşı kazanmasına rağmen muhaliflere ve Hız. Âişe'ye karşı son derece müsamahalı davranmış; onların mallarını ganimet statüsünde saymamış ve serbest bırakılmalarını emretmiştir.⁵⁹ Ne yazık ki bu kardeş kavgasında Basralılardan yaklaşık 5000 kişi hayatını kaybetmiştir.⁶⁰ Savaşın ardından Hız. Ali, amcasının oğlu Abdullah b. Abbas'ı Basra valiliğine tayin ederek kendisi Kûfe'ye geçmiştir.⁶¹

Hülasa, yukarıda zikredilen hadiselerden de anlaşılacağı üzere Basra, Hulefâ-i Râşidîn döneminde dinî, siyasi, iktisadi ve idari açılardan çok yönlü bir gelişime sahne olmuştur. Şehir, bu devirde bir eyalet merkezi statüsüne yükseltilmiş; doğuda fethedilen Ahvaz, Sistan (Sicistan), Azerbaycan ve Horasan gibi geniş coğrafyaların idaresi Basra valiliğine bağlanmıştır. Valiler, bu bölgeleri kendi adlarına atadıkları vekiller vasıtasıyla yönetmişlerdir.⁶²

⁵⁸ *Taberî*,4/27.

⁵⁹ *Taberî*,4/15; *Târihu Halîfe*,225.

⁶⁰ TDV Bakır, "Basra",5/108-111.

⁶¹ *Taberî*,3/543.

⁶² TDV Bakır, "Basra",5/108-111.

2. Nahiv Kavramının Lügat ve İstılah Anlamı

Arap dili gramerinin temelini oluşturan “nahiv” kelimesi; نَحَا، fiilin masdarı olup lügatte “yol, cihet, bir şeyi kastetmek” gibi manaları ifade eder. Daha çok “kastetmek, meyletmek” anlamında masdar olarak kullanılan nahiv kelimesi hem zarf hem de isim olarak kullanılmaktadır.⁶³ Kaynaklarda nahiv kelimesinin kullanım sahalarına dair beş farklı anlam veçhesi zikredilmektedir:

1. Benzerlik: “مررت برجل نحوك” *Sana benzeyen bir adamın yanından geçtim.*

2. Kastetmek: “نحوت نحوك” *Senin kastettiğin şeyi kastettim.*

3. Cihet/Yön: “توجهت نحو البيت” *Eve doğru yöneldim.*

4. Miktar: “له عندي نحو ألف درهم” *Onun bende bin miktar dirhem alacağı var.*

5. Kısım: “هذا على أربعة أنحاء” *Bu dört kısımdır.*⁶⁴

Bu ilmin “nahiv” olarak tesmiye edilmesine dair en meşhur rivayet, nahiv ilminin kurucusu kabul edilen Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) Arapçanın kurallarına dair bir yazı yazarak, “انحوا نحوه” “Bu yolu takip edin!” buyurmuştur. Bu ifade-deki “yol/yön” vurgusundan hareketle, yeni teşekkül eden bu ilim dalı “nahiv” adını almıştır.⁶⁵

Lügat alimlerinden İbnü's-Sikkît (ö. 244/858), kelimenin kökenine dair farklı bir yaklaşım sergileyerek, nahiv sözcüğünün “tahrif” (değiştirme) anlamındaki fiilinden türediğini ileri sürmüştür. Ona göre bu ilimde otorite olan kişiye “nahvî” denilmesinin sebebi; söz konusu kişinin kelamı bir i'rab şeklinden alıp başka bir i'rab şekline sokarak onu değiştirmesi, yani bir

⁶³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *M'uceb Mekâyîsi'l Luğa*, thk. Abdus-salam Muhammed Harun, (Daru'l Fikr, 1979), 5/403; Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânu'l 'Arab* (Beyrut: Dar Sadr, ts.)15/309..

⁶⁴ Ebû'l-Hasen Nûri'd Dîn Âli b. Muhammed b. 'Îsâ, *Şerhu'l Eşmânî 'Âle Elfîyye İbn'i Mâlik* (Beyrut-Lubnan: Daru'l Kutubu'l İlmiyye, 1998),1/19-20.

⁶⁵ *İbn Manzûr*, 15/310.

nevi tahrif etmesidir.⁶⁶ İbn Fâris (ö. 395/1004) ise kelimenin “kast” manasını merkeze alır. Ona göre kişi, Arap kelamının usûl ve kaidelerini kastederek (hedefleyerek) konuşmaya yönelir ve neticede Arapların dilsel usûllerine uygun bir meleke kazanır. Bu sebeple kelime ve kelamın yapısıyla ilgilenen bu ilme “nahiv” adı verilmiştir.⁶⁷

Nahiv ilminin ıstılahî anlamı hususunda dil bilginleri tarafından muhtelif tanımlar yapılmıştır. Büyük dilci İbn Cinnî (ö. 392/1002), nahvi şu şekilde tarif etmektedir: “Nahiv ilmi; Arap olmayan bir kimsenin dahi fasih konuşma noktasında Arapların seviyesine erişebilmesi gayesiyle; i’rab, tesniye, cem’, tahkir, teksir, izâfet, nispet ve terkip gibi hususlarda Arap kelamının üslup ve tarzına yönelmesidir.”⁶⁸ Bu kapsamlı tanım, nahiv ilminin klasik dönemde hem morfolojiyi (sarf) hem de sentaksı (söz dizimi) içine alan geniş bir şemsiye kavram olarak kullanıldığını göstermektedir.

Diğer taraftan Muhammed b. Yahyâ el-Hadrâvî (ö. 646/1248), nahvi; “Arap dilindeki kelimelerin yapılarında ve sonlarında meydana gelen değişimlerin ölçüsünü bildiren kurallar bütünü” olarak tanımlayarak işlevsel yönüne dikkat çekmiştir.⁶⁹ Zeccâcî (ö. 337/949) ise bu ilmin bilgi nazariyesi değerine vurgu yaparak, “Nahiv, ancak kesin delillerle kabul edilen ve birçok ilim dalı için bir mikyasa (ölçü) mesabesinde olan kural- lar ilmidir” tarifini yapmıştır.⁷⁰ Endülüslü âlim İbn ‘Ufûr (ö. 669/1270) da nahvi, “İlk dönem dil bilginlerinin Arap kelamı-

⁶⁶ *İbn Manzûr*, 15/310.

⁶⁷ *M’uceb Mekâyîsî’l Luğa*, 5/403.

⁶⁸ Ebû’l Feth ‘Usmân b. Cinnî, *El-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, (Kahire: Mektebetü’l İlmîyye, 1952), 1/34; Hamit Salihoğlu, İbn Şukayr el-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi, 1. Baskı Aralık 2022, ss. 16.

⁶⁹ Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *El-İktirâh fî Usûli’n Nahv*, (Dimaşk: Daru’l Beyrutî, 2002), s.24.

⁷⁰ Ebû’l Kâsım ‘Abdurrahmân b. Ishâk ez-Zeccâcî, *El-İdâh Fî İlmi’n Nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Daru’n Nefâis, 1979), s.41.

nı inceleme ve istikra metoduyla araştırma sonucunda ortaya koydukları bir bilim” şeklinde nitelendirmiştir.⁷¹ Nahiv ilmi, kelamın doğruluğunu ve yapısını denetleyen hassas bir kıyas mekanizmasıdır. Cümle yapılarının çözümlenmesinde ve kastedilen mananın doğru anlaşılmasında hayati bir alet ildir. Temel bir disiplin olması hasebiyle dil biliminin en önemli cüzü haline gelmiştir.

Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078), kendi dönemindeki ilim çevrelerinin tutumuna değinerek, “İlim adamlarının nahiv ilminden uzak durmaları, yaptıkları hataların en büyüğüdür” diyerek bu ilmi hafife alanları sert bir dille eleştirmiştir. Zira ona göre Kur’an-ı Kerim’in derin manalarını idrak etmek, ancak nahiv ilminin inceliklerine vakıf olmakla mümkündür. Bu ilim olmadan kelimeler ve anlamlar mücmel (kapalı) kalmaya mahkûmdur ve sözün doğruluğu ancak nahiv terazisiyle tartılabilir.⁷² Benzer bir yaklaşımla Süyûtî (ö. 911/1505) de i’rabın değişmesiyle anlamın da değişeceğine dikkat çekmiş; i’rab üzerine kurulu terkiplerden kastedilen mananın sıhhatle anlaşılması için nahiv bilgisinin elzem olduğunu ifade etmiştir.⁷³

2.1. Nahiv İlminin Ortaya Çıkış Sebebi

İslamiyet öncesi dönemde Arap Yarımadası’nda tecrit edilmiş bir hayat süren Araplar, dillerini dış etkilerden ve bozulmalardan (lahn) koruma imkânı bulmuşlardı. Ancak İslam’ın zuhuru ve akabinde gerçekleşen fetih hareketleriyle birlikte Arap toplumu, yarımadanın sınırlarını aşarak farklı milletlerle temas kurmaya başlamıştır. Bu kültürel ve lisanî etkileşim

⁷¹ *Suyûtî “El-İktirâh”*, s.24.

⁷² ‘Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâ’ilu’l-İcâz*, thk. Abdulhamid Hindâvî, (Beyrut-Lubnan: Daru’l Kutubu’l İlmîyye, 2001), s.29-30.

⁷³ Celâluddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kurân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut-Lubnan: Müessesetü’-Risâle, 2008), s.771.

neticesinde Arapça, yabancı dillerin tesirine maruz kalmış; bu durum dilde bozulmaların ve gramatik hataların baş göstermesine sebebiyet vermiştir.⁷⁴ Dil âlimi Ebü't-Tayyib el-Luğavî (ö. 351/962), Arap kelimelerinde ilk bozulan ve tedvini zaruri hale gelen unsurun i'rab olduğunu belirtmiştir. Tarihsel veriler, dildeki bu hataların (lahn) henüz Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde, bilhassa Arapça'yı sonradan öğrenen mevalilerin konuşmalarında ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v), huzurunda hatalı konuşan birini işittiğinde çevresindekileri, "Kardeşinize doğruyu öğretin/gösterin! Zira o hata etmiştir," şeklinde uyarmıştır. Benzer bir hassasiyeti Hz. Ebû Bekir (r.a) de, "Kur'an'ı okurken bir şeyi eksik bırakmam, onu hatalı (lahn ile) okumaktan benim için daha sevimlidir," sözüyle dile getirmiştir.

Ebü't-Tayyib'e göre bu tür lisanî sapmalar, Şam ve Irak bölgelerinde fetihlerden çok daha önceki dönemlerde görülmeye başlanmıştır. Tarih ve edebiyat kaynakları, fasih Arapça konuşanların bu tür hatalara gösterdikleri sert tepkileri içeren anekdotlarla doludur. Örneğin Hz. Ömer (r.a), ok atma talimi yapan ve başarısız olan bir gruba sitem ettiği gruba "إنا قوم متعلمين" (Biz öğrenmekte olan bir topluluğuz) şeklinde gramer hatası yaparak (kelimeyi "müteallimûn" yerine "müteallimîn" şeklinde okuyarak) cevap vermesine hiddetlenmiş ve şöyle demiştir: "Allah'a yemin olsun ki, dilinizdeki bu hata, ok atmayı becerememenizden daha vahimdir." Yine İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) naklettiğine göre; bir bedevî, müezzinin ezan okurken "أشهد أن محمداً رسول الله" cümlesinde "Resûl" kelimesini mansûb (üstün) okuduğunu duyunca, "Yazıklar olsun! Bu ne yapıyor böyle?!" diyerek tepkisini ortaya koymuştur.⁷⁵ Bu tür hata-

⁷⁴ Muhammed et-Tantavî, *Neş'etu'n Nahv ve Târîh Eşheru'n Nuhât* (Kahire: Daru'l Me'arif, 1995),s.16.

⁷⁵ et-Tantavî, s.16-17.

ların yaygınlaşması ve Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasını tehdit eder boyuta ulaşması, nahiv ilminin tedvin edilmesinin en temel saiki olmuştur.

Bu ilmin kurucusunun kim olduğu hususunda birçok ihtilaf olsa da rivayetlerin çoğu bu hakikatin Hz. Ali (r.a) ile Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin arasında gidip geldiğini gösteriyor. Bu konudaki temel rivayetleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Hz. Ali'nin (r.a), bir bedevinin Kur'an okurken "لا يأكله الا الخاطئين" ayetini gramer hatasıyla okuduğunu duyması üzerine nahiv kurallarını vaz' ettiği rivayet edilir.⁷⁶

2. Ebü'l-Esved ed-Düelî bu mevzu hakkında bir hadiseyi şöyle nakleder: "Müminlerin emiri Ali b. Ebî Tâlib'in huzuruna girdiğimde elinde bir kâğıt parçası gördüm. 'Bu nedir ey Müminlerin Emiri?' diye sordum. O da, 'Arap kelamını inceledim; yabancı unsurların karışmasıyla dilin bozulduğunu gördüm. Bunun üzerine Arapların konuşmalarında esas alacakları birtakım prensipler belirlemek istedim,' diyerek kâğıdı bana uzattı. Kâğıtta şu ibareler yer alıyordu: 'Kelam; isim, fiil ve harften oluşur. İsim müsemmayı (isimlendirileni) gösteren, fiil bir hareket veya oluşu bildiren, harf ise tek başına bir mana ifade etmeyen kelimedir.' Ardından bana, 'Bu kuralları öğren, uygula ve bunlara kıyasla tespit ettiğin yeni kaideleri de ekle,' talimatını verdi."⁷⁷

3. Bir Kur'an kârisinin, Tevbe Suresi'ndeki "أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ" ayetini okurken, "Resûluhû" kelimesinin son harfini ötre yerine esre ile (Resûlihî şeklinde) okuması büyük bir infiale yol açmıştır. Zira bu okuyuş, "Allah müşriklerden ve Resulü'nden uzaktır/berîdir" gibi sakat bir manaya gelmekteydi. Bunu du-

⁷⁶ Ebü'l Berakât Kemâlu'd Dîn 'Abdurrahmân b. Muhammed ıbnü'l Enbârî, *Nüzhetü'l-Elİbbâ fi Tabakâti'l-Üdeba*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, (Bağdad: Matba'atu'l Me'arif, 1959), s. 3; *et-Tantavî*, s.25.

⁷⁷ *Nüzhetü'l-Elİbbâ*, s.2; *et-Tantavî*, s.24.

yan bir bedevî, “Allah Resulü’nden uzaklaştı ise ben de O’nun Resulü’nden uzağım!” diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Durum Hz. Ömer’e (r.a) intikal edince Halife, “Kur’an’ı ancak Arapça’yı iyi bilenler okutsun,” emrini vermiş ve akabinde Ebü’l-Esved’i nahiv ilmini sistemleştirmekle görevlendirmiştir.⁷⁸

4. Bir başka rivayete göre ise Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin kızı, gökyüzünün güzelliğine hayran kalarak taaccüp (hayret) kipiyle “ما أحسن السماء” (Gökyüzü ne kadar da güzel!) demek isterken, yanlışlıkla istifham (soru) kipiyle “ما أحسن السماء” (Gökyüzünün en güzel şeyi nedir?) demiştir. Kızının bu hatasından endişe duyan baba, dilin kurallarını belirleme ihtiyacı hissetmiştir.⁷⁹

Bu rivayetler incelendiğinde; ilk iki anlatım nahiv ilminin fikir babasının Hz. Ali (r.a) olduğuna, son iki anlatım ise uygulama safhasında Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin öne çıktığına işaret etmektedir. İbnü’l-Enbârî (ö. 577/1181), sahih olan görüşün, bu ilmin temellerini Hz. Ali’nin attığı yönünde olduğunu belirtir. Zira Ebü’l-Esved’e bu ilmi nereden öğrendiği sorulduğunda, “Hz. Ali’den aldım,” diyerek bu gerçeği bizzat teyit etmiştir.⁸⁰ Netice itibarıyla; nahiv ilminin teorik kurucusu Hz. Ali (r.a) olsa da, bu ilmi tedvin eden, kurallarını detaylandırıp pratiğe döken ismin Ebü’l-Esved ed-Düelî olduğu kabul edilmektedir. Bazı kaynaklarda bu ilmin kurucusu olarak Nasr b. ‘Âsım (ö. 89/708) veya Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735) gibi isimler zikredilse de, bu iddiaları destekleyecek kuvvetli deliller bulunmadığından söz konusu görüşler genel kabul görmemiştir.⁸¹

2.2. Nahiv İlmine Dair Yapılan İlk Çalışmalar

Dil âlimlerinin ekseriyetine göre, nahiv ilminin tedvinine

⁷⁸ *Nüzhetü’l-Elİbbâ*, s.3; *et-Tantavî*, s.25.

⁷⁹ *Nüzhetü’l-Elİbbâ*, s.5; *et-Tantavî*, s.26.

⁸⁰ *Nüzhetü’l-Elİbbâ*, s.5-6.

⁸¹ *et-Tantavî*, s.23.

yönelik ilk girişimler, Hz. Ali'nin (r.a) işareti ve yönlendirme-
siyle Ebû'l-Esved ed-Düelî tarafından gerçekleştirilmiştir. Riva-
yete göre Hz. Ali; "Kelâmın tamamı isim, fiil ve harften müte-
şekkildir. İsim müsemmeden haber veren, fiil kendisiyle haber
verilen, harf ise bir mana ifade eden lafızdır" şeklindeki temel
tasnifi kaleme alarak Düelî'ye vermiş ve ondan bu esaslar üze-
rine ilaveler yapmasını istemiştir. Buna mukabil Ebû'l-Esved,
"bâb" başlığı altında derlediği her konuyu Hz. Ali'nin onayı-
na sunarak ilerlemiştir.⁸²

Nahiv sahasında müstakil bir eser telif ettiği rivayet edilen
ilk âlimin Ebû İshak el-Hadramî (ö. 117/735) olduğu belirtil-
mektedir. Zira klasik dönem kaynaklarında kendisinden yapı-
lan alıntılar bu görüşü desteklemektedir.⁸³ Yine bu alanda öncü
çalışma yapanlar arasında Yahya b. Ya'mer'in (ö. 129/746) ismi
zikredilmektedir.⁸⁴ Bu ilk teşebbüsleri takiben 'Îsâ b. 'Umer es-
Sakafî (ö. 149/766) ve Ebû 'Amr b. el-A'lâ (ö. 154/771) gibi otoriteler
gelmektedir. Neredeyse bütün klasik kaynaklar, Sakafî'nin
el-Câmi' ve *el-İkmâl* adlı iki önemli eserinden övgüyle bahset-
miştir. Hatta Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), bu eserlerin kıymetini
şu beyitlerle dile getirmiştir:

بَطَّلَ النَّحْوُ جَمِيعًا كُلَّهُ غَيْرَ مَا أَحَدَتْ عَيْسَى ابْنُ عَمْرٍ
ذَلِكَ إِكْمَالًا وَهَذَا جَامِعٌ فَهَمَا لِلنَّاسِ نُبْسٌ وَقَمَرٌ

"İsa b. Ömer'in ortaya koydukları müstesna, nahvin tamamı yok
olup gitti..."

Şu İkmâl, şu da Câmi'dir; her ikisi de insanlar için birer güneş
ve aydır."

⁸² *Nüzhetü'l-Elibbâ*, s. 2-3; Cemâlüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhîm, 1. Baskı, (Kahire: Daru'l Fıkrı'l 'Arabî, 1982), 1/39; *et-Tantavî*, s. 24.

⁸³ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968), s.23.

⁸⁴ *İnbâhü'r-ruvât*, 4/25.

Ne yazık ki bu iki kıymetli eser günümüze ulaşamamıştır.⁸⁵ Buna rağmen söz konusu çalışmaların, o döneme kadar şifahi veya dağınık halde bulunan nahiv meselelerini bir araya getirdiği ve bu ilimde yeni bir merhaleyi temsil ettiği kabul edilmektedir. Dil âlimleri arasında eser telif eden bir diğer önemli isim ise Kûfe ekolünün kurucusu sayılan ve nahiv ilmine dair *el-Faysal* adlı eseri kaleme alan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'dir (ö. 187/802).⁸⁶ Nahiv ilminin kemale ermesi ve sistematik bir disiplin haline gelmesi ise Sîbeveyhi (ö. 180/796) ile mümkün olmuştur. Sîbeveyhi; başta kendi hocası Halil b. Ahmed olmak üzere İbn Ebû İshak, Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) ve Yunus b. Habîb (ö. 182/798) gibi seleflerinden tevarüs ettiği birikimi, kendi dil dehasıyla harmanlayarak *el-Kitâb* adıyla maruf o muazzam eserini ortaya koymuştur. Bilimsel yetkinliği ve kapsayıcılığı ile âlimlerin takdirini kazanan bu eser, alanında aşilamaz bir zirve olarak görülmüş; nitekim sonraki üç asır boyunca yapılan şerh, ihtisar, reddiye ve ikmal çalışmaları büyük oranda *el-Kitâb* ekseninde şekillenmiştir.⁸⁷

2.3. Nahiv İlminin Kuruluş Dönemi

Nahiv ilminin teşekkül ve tedvin süreci, Ebü'l-Esved ed-Düelî ile başlayıp Halil b. Ahmed'e kadar uzanan geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu evrede Basra ekolü, nahiv ilminin inşasında ve gelişiminde tartışmasız bir otoriteye sahip olup, sahnedeki yegâne belirleyici güç konumundadır. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ardından nahiv çalışmalarıyla meşgul olan âlimleri iki ana tabaka halinde incelemek mümkündür. Birinci

⁸⁵ Ebü'l Farac Muhammed b. Ebû Ya'kûb İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2. Baskı (Beyrut: Daru'l M'arife, 1997), s. 62-63.

⁸⁶ Celâluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (Daru'l Fikr, 1979),1/82.

⁸⁷ İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ts.),32/303.

tabaka; üstatlarından tevarüs ettikleri temel prensipleri genişleterek yeni meseleler istinbat etmiş ve bunları neşretmiştir. Bu kuşağın önde gelen simaları arasında; 'Anbese b. Ma'dân el-Fîl (ö. 100/718), Nasr b. Âsım, Abdurrahman b. Hürmüz ve Yahya b. Ya'mer yer almaktadır. Kayda değer bir husus olarak, bu dönemin âlimlerinden hiçbiri Abbâsîler devrine ulaşmamıştır.

Bu ilk tabaka âlimlerinin, Arapçanın safiyetini ve duruluğunu koruduğu bir zaman dilimine yakın olmaları hasebiyle, kaideleri temellendirirken kıyas metoduna başvurmak yerine neredeyse tamamen *sema'a* (işitme/nakil) itimat ettikleri söylenebilir. Bu metodolojik yaklaşımın doğal bir neticesi olarak; aralarında ciddi görüş ayrılıkları yaşanmamış, sistematik bir tasnif hareketi gelişmemiş ve günümüz anlamında müstakil eserler telif edilmemiştir. Her ne kadar bazı tarihçiler, kurucu isim Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin nahve dair muhtasar bir risale kaleme aldığını rivayet etseler de, dönemin genel manzarası şifahi aktarımın baskın olduğu yönündedir. İkinci tabaka ise; ele alınan konuları derinleştirmesi, yeni usul ve kaideler ihdas etmesi ve tedvin faaliyetlerine hız vermesi bakımından nahiv ilminin tekâmülüne birinci tabakadan daha fazla katkı sağlamıştır. Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî ve Ebû 'Amr b. el-A'lâ gibi otoritelerin temsil ettiği bu kuşak, dilin kurallarını daha sistematik hale getirmiştir. Bilhassa İbn Ebû İshak el-Hadramî, *sema'* ile yetinmeyip kıyas metodunu etkin bir şekilde kullanmış ve pek çok meseleyi bu yöntemle çözüme kavuşturmuştur.⁸⁸

2.4. Gelişme ve İlerleme Dönemi

Nahiv ilminin tekâmül sürecindeki bu evre; Basra ekolünün lideri Halil b. Ahmed ve Kûfe ekolünün kurucusu Ebû Ca'fer er-Ruâsî ile başlayıp, Basralı dilci el-Mâzinî (ö. 249/863) ve Kûfeli

⁸⁸ et-Tantavî, s.37-39.

İbnü's-Sikkît'in ilk dönemlerine kadar uzanan geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Kuruluş dönemindeki müellifler, mesailerini ekseriyetle kelimelerin sonlarında tezahür eden 'rab olgusuna hasretmişken; bu devrin âlimleri kelimenin bizzat bünyesini ve morfolojik yapısını da inceleme alanına dâhil etmişlerdir. Bu kavramsal çerçevenin genişlemesi neticesinde, sarf ilminin (morfoloji) konuları nahiv kitapları içerisinde yer bulmaya başlamış; böylelikle "nahiv" kavramı, her iki disiplini de (sentak ve morfoloji) kuşatan çatı bir terim hüviyeti kazanmıştır. Nitekim ulema, bu yeni kapsamı ifade etmek üzere nahvi; "ister müfret (yalın) halde olsun, ister terkip (cümle) içerisinde bulunsun, kelimelerin ahvalini bildiren kurallar bütünü" şeklinde tanımlayarak bu ilmin kuşatıcılığını tescil etmiştir. Sonuç olarak bu dönemde nahiv ilmi adına ciddi bir mesafe katedilmiş; bununla iktifa edilmeyip lügat ve edebiyat sahalarında da müstakil eserler telif edilmiştir.⁸⁹ Bilhassa Kûfe ekolüne mensup dilciler, sarf ilminin ehemmiyetine binaen bu sahaya özel, bağımsız eserler kaleme alarak literatürü zenginleştirmişlerdir.⁹⁰

2.5. Olgunluk Dönemi

Nahiv tarihinin "olgunluk çağı" olarak nitelendirilen bu evre; Basra ekolünün altıncı tabaka imamı Ebû 'Usmân el-Mâzinî ve Kûfe ekolünün dördüncü tabaka temsilcisi İbnü's-Sikkît ile başlayıp, Basralı el-Müberred (ö. 286/900) ve Kûfeli Sa'leb (ö. 291/904) dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu dönemin "olgunluk" olarak tesmiye edilmesi; yetişen âlimlerin müphem kalan meseleleri vuzuha kavuşturmaları, tanımları netleştirerek sınırlarını çizmeleri ve ihtiyaç duyulan terminolojik kavramları vaz' etmeleri sebebiyledir. Zira bu kuşak, önceki dö-

⁸⁹ *et-Tantavî*, s. 40-41.

⁹⁰ *et-Tantavî*, s. 46.

nemlerin birikimini sadece tekrar etmekle kalmamış, konuları tasnif ve tahlil ederek ilmi daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Dönemin mümtaz şahsiyetlerinden el-Mâzinî, sarf ilmine dair müstakil bir eser kaleme alarak o güne değin denenmemiş özgün bir metot geliştirmiş ve kendisinden sonra gelen müelliflere rehberlik etmiştir. Bu süreçte derinleşen ilmî tetkikler; Basra ve Kûfe'nin yanı sıra yeni bir ilim merkezi olarak beliren Bağdat'ta da yaygınlık kazanmış ve ilim havzaları bu dönemin birikiminden azami ölçüde istifade etmiştir. Hicrî 3. asrın sonlarına tekabül eden bu evre, nahiv tarihinin zirve noktalarından biri olarak kabul edilmektedir.⁹¹

2.6. Basra Ekolü

Arap dil âlimleri, nahiv ilmine dair ilk ilmî mesailerini Basra muhitinde başlatmışlardır. Zamanla bu hareketliliğin bir diğer merkezi Kûfe olmuştur. Başlangıçta şahsi gayretler ve münferit çalışmalar şeklinde tezahür eden bu faaliyetler, ilerleyen süreçte yönlemsel bütünlük kazanarak ekolleşme yoluna girmiştir. Bu iki kurucu ekolün ardından tarih sahnesine çıkan Bağdat, Endülüs ve Mısır ekolleri de nahiv ilminin tekâmülünde ve İslami ilimler literatürünün zenginleşmesinde hayati bir rol üstlenmişlerdir. Günümüz araştırmacıları, Basra ekolü mensuplarının dil kaidelerini belirlerken *semâ'* yönteminin yanı sıra *kıyas* metoduna da müracaat ettikleri hususunda hemfikirdir. Ancak Basralılar, Kûfeli meslektaşlarının aksine, söyleyeni meçhul olan ve fesahatine itimat edilmeyen hiçbir nakli kıyaslarına esas teşkil etmemişlerdir.⁹² Nitekim ekolün önde gelen simalarından Sîbeveyhi'nin, *el-Kitâb* adlı şaheserinde Arapçasına güvenilen kabilelerden şahit getirme hususunda göster-

⁹¹ *et-Tantavî*, s. 46-49.

⁹² İbrahim es-Sâmerrâî, *el-Medârisü'n-nahviyye ustûra ve vâki'* (Ammân: Daru'l Fikr, 1987), s. 17.

diği hassasiyet, onun kıyasa verdiği önem kadar semâa da riayet ettiğinin en bariz delilidir.⁹³

Basra ekolü âlimleri, vaz' ettikleri nahiv usul ve kaidelerini temelde Kur'an-ı Kerim'e dayandırmışlardır. Onlar, caiz gördükleri gramer prensiplerini mütevatir kıraatlerle temellendirmiş; şaz kıraatleri reddetmemekle birlikte, bunları genel kurallar için bir delil (hüccet) olarak kullanmaktan imtina etmişlerdir. Dolayısıyla Basralılar, belirledikleri genel kurallara aykırılık teşkil eden şaz kıraatleri, kaidelerini bozmak yerine anlamın gerektirdiği şekilde tevil cihetine giderek kurallarıyla uyumlu hale getirmeyi tercih etmişlerdir.⁹⁴

İslam'ın ilk dönemlerinde yetişmiş Müslüman şairlerin (muhadramûn ve İslâmîyyûn) manzumelerine de büyük ehemmiyet atfetmişlerdir. Bu bağlamda el-Ferezdak (ö. 114/732), Cerîr (ö. 110/728), Ru'be (ö. 145/762) ve el-'Accâc (ö. 97/715) gibi önde gelen şairlerin şiirlerini nahvi meselelerde sıkça şahit olarak kullanmışlardır. Yazılı kaynakların ötesinde; Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl, Kinâne ve Tayy gibi Arap Yarımadası'nın iç kesimlerinde yaşayan ve komşu kültürlerin dillerinden etkilenmemiş saf bedevî kabilelerden gelen rivayetleri de kıyaslarına mesnet kabul etmişlerdir. Dilin safiyetini korumak adına Necd, Hicaz ve Tihâme vadilerine kadar ilmî seyahatler tertip etmişler ve gramer prensiplerini, medeniyetin bozucu etkisinden uzak kalmış bu bölgelerin duru kaynağından derlemişlerdir.⁹⁵ Basra dil mektebi mensupları, hadis-i şerifleri gramer kaidelerinin tespitinde bir kaynak olarak kullanma hususunda çekimser davranmışlardır. Bu tutumlarının gerekçesi olarak; hadislerin lafzen değil manen rivayet edilmesi, tedvin sürecinin hicretten yaklaşık iki

⁹³ *es-Sâmerrâi*, s.19.

⁹⁴ Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisü'n-Nahviyye* (Ürdün: Daru'l Emel, 2001), s. 75.

⁹⁵ *Şevkî Dayf "el Medâris", s. 18-19; es-Sâmerrâi, s. 21.*

asır sonra başlaması ve rivayet zincirine dahil olan Arap olmayan ravilerin dil hataları yapma ihtimalini öne sürmüşlerdir.⁹⁶

2.6.1. Basra Dil Ekolünün Temel Özellikleri

Basra nahiv ekolünü diğerlerinden ayıran ve metodolojik yapısını şekillendiren temel esaslar şunlardır: Semâ, kıyas ve ta'lîldir. Bu esaslar aşağıda geniş bir şekilde incelenecektir.⁹⁷

Semâ: Dil malzemesinin, bizzat ana dili konuşanlardan şifahî yolla alınmasını ifade eder.⁹⁸ Basralılar, dil kurallarını tespit ederken son derece seçici ve titiz bir yöntem benimsemişlerdir. Bu yöntemin en bariz vasfı, şehirlerde yaşayan ve dilleri yabancı unsurlarla melezleşen halktan uzak durarak; dillerini saf haliyle koruyan bedevî kabileleri esas almalarıdır. Onlar, istikrâ metodunu derinlemesine uygulayarak istisnalardan kaçınmış ve kuralları genele şamil kılmaya çalışmışlardır. Bazı bilgînler, Basra ekolü âlimlerinin bu uğurda katlandıkları meşakkate dikkat çekmiş; onların dili en doğru kaynaktan alabilmek için çöllere, vadilere ve otlaklara giderek bedevîlerle bizzat görüşüklerini ve dilin sıhhatini bu şekilde teyit ettiklerini belirtmişlerdir.⁹⁹ Bu hassasiyetin bir örneği olarak Halil b. Ahmed; Kûfe ekolünün önde gelen ismi Kisâ'î'nin (ö. 189/805) dil ilmini nereden aldığına dair sorusuna, "Necd, Hicaz ve Tihâme çölllerinden" cevabını vererek semâ metodundaki kaynağın önemine işaret etmiştir. Benzer şekilde Asma'î'nin (ö. 216/831) de Hımâ Dariyye bölgesinde çocukların tekerlemelerini ve man-

⁹⁶ Şevkî Dayf "el Medâris", s. 19.

⁹⁷ Salihoğlu, Nahiv Usulü "Kemâleddîn İbnü'l-Enbârî'nin Luma'u'l-Edille fî Usûlî'n-Nahv" Adlı Eseri Bağlamında, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2021, 93. Hamit Salihoğlu, İbn Şukayr el-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi, 1. Basıkı Aralık 2022, ss. 16-18.

⁹⁸ Alî Ebû'l Mekârım, *Usûlu't Tefkîr en-Nahvî* (Kahire: Dar Ğarîb, 2006), s.33.

⁹⁹ Abdurrahmân Celâluddîn es-Suyûtî, *El-Muzhur Fî 'ulûmı'l Luğatı ve Envâ'ihâ, thk; Muhammed Ahmed Câd ve Arkadaşları*, (Kahire: Dar İhyâu'l Kutubu'l Arabiyye, ts.), 2/209-212.

zumelerini dinleyerek bunlardan kaideler istinbat ettiği, hatta çocukların konuşmalarını delil saydığı gerekçesiyle yaşlı bir bedevî tarafından eleştirildiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁰

Kıyas: Basra ekolünün en belirgin vasıflarından biri de kıyastır. Basralılar, dil verilerini derinlemesine tahlil ederek doğruyu yanlıştan ayırt etmede ve uydurma olandan sakınmada kıyas metodunu etkin bir süzgeç olarak kullanmışlardır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri, bu yöntemin zirve noktası kabul edilmektedir. Otoriteler, bu eserin dilbilgisi ve morfoloji kurallarını inşa ederken bedevilerin yaygın dil kullanımını esas aldığını ve kıyasın en kâmil manada uygulandığını teyit etmişlerdir. Bu yönüyle eser, nahiv kuralları için şaşmaz bir ölçüt hüviyeti kazanmıştır.¹⁰¹

Ta'lîl (İlletlendirme): Basra ekolünü diğerlerinden ayıran bir diğer hususiyet, dil kurallarının sebeplerini izah etmeye yönelik geliştirdikleri "ta'lîl" yöntemidir. Basralı âlimler, dildeki kuralların mantıksal gerekçeleriyle yakından ilgilenmişlerdir. Halil b. Ahmed'e göre Araplar, dillerini doğal bir *selika* ile konuşmuşlardır; onlar kuralların illetlerini teorik olarak ifade etmeseler bile zihinlerinde bu mantıksal örgüyü kavramışlardır. Sîbeveyhi de *el-Kitâb*'ında illetler konusuna hocası Halil kadar önem vermiş; örneğin fiillerin isimlerden daha "ağır" bir yapıya sahip olduğunu, bu sebeple fiillerin tenvin alamayacağını belirterek gramatik bir kuralı mantıksal bir illete dayandırmıştır.¹⁰² Basralılar, dil malzemesini ve bu kuralları temellendirecekleri kaynakları seçerken büyük bir ihtimam göstermişlerdir. Özellikle İslam fetihleriyle birlikte dilleri bozulmaya yüz tutmuş bölgelerden ziyade; Temîm, Kays, Esed, Tayy, Hüzeyl, Kinâne ve Necd gibi dil-

¹⁰⁰ *İnbâhü'r-ruvât*, 2/259.

¹⁰¹ *Suyûtî "El-Muzhır"*, 1/211.

¹⁰² Assad Alden Yousef, "Arap Nahiv Ekolleri" 13 (2022), s. 42.

lerini, şiirlerini ve kültürel birikimlerini korumayı başarmış fa-sih kabilelerin rivayetlerine itibar etmişlerdir.

Basra ekolünün kaide belirlemede başvurduğu temel kay-nak şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Allah'ın Resulü'ne (s.a.v) in-dirdiği vahiy; dilin en doğru, en sağlam ve en temiz kayna-ğı olduğundan, dilbilimciler kuralları türetirken öncelikle bu kaynağa müracaat etmişlerdir.¹⁰³ Buna karşılık Basra ekolü-nün, hadis-i şerifleri dil kurallarında bir delil olarak kullanma noktasında mesafeli durduğu görülmektedir. Bu çekimserli-ğin temel gerekçesi, hadislerin lafızdan ziyade mana ile riva-yet edilme ihtimalidir. Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabı döne-minde hadislerin resmen tedvin edilmemiş olması ve sonraki süreçte rivayet zincirine Arap olmayan ravilerin dahil olması, lafızların orijinal yapısının korunmasına dair endişeleri artır-mıştır. Bu sebeple Basralılar, kaide ve kuralların selâmeti açı-sından, hadis metinlerini nahivde birincil delil olarak kullan-mamayı tercih etmişlerdir.¹⁰⁴

2.6.2. Basra Dil Ekolünün Önemli Temsilcileri

Basra dil mektebi, tarihsel serüveni boyunca Arap dilinin kural-larını tedvin eden pek çok mümtaz âlim yetiştirmiştir. Bu ekolün teşekkülünde ve ilmî bir disiplin haline gelmesinde; Ebü'l-Esved ed-Düelî,¹⁰⁵ Abdurrahmân b. Hürmüz,¹⁰⁶ Nasr b. 'Âsım el-Leysî,¹⁰⁷ Yahyâ b. Ya'mer,¹⁰⁸ Abdullâh b. Ebû İshâk el-Hadramî,¹⁰⁹ Ahfeş el-

¹⁰³ "Arap Nahiv Ekolleri", s. 42.

¹⁰⁴ "Arap Nahiv Ekolleri", s. 42.

¹⁰⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. 'Ubeydullâh ez-Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. M.Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Mektebetü'l Me'arif, ts.), s. 21.

¹⁰⁶ ez-Zübeydî, s. 26; et-Tantavî, s. 71.

¹⁰⁷ et-Tantavî, s. 71; ez-Zübeydî, s. 27.

¹⁰⁸ et-Tantavî, s. 71; ez-Zübeydî, s. 27.

¹⁰⁹ et-Tantavî, s. 71; ez-Zübeydî, s. 31.

Ekber,¹¹⁰ Halîl b. Ahmed,¹¹¹ Sîbeveyhi,¹¹² gibi şahsiyetler kilit rol oynamışlardır. Bu çalışmanın sınırları dâhilinde, söz konusu geniş âlimler kadrosunun tamamını ele almak yerine, sadece ekolün karakterini belirleyen ve öne çıkan isimler üzerinde durulacaktır.

Ebü'l-Eved ed-Düelî

Tam künyesi Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel b. Ya'mer b. Hils b. Nüfâse b. 'Adiy b. Düil b. Bekr b. Kinâne şeklindedir.¹¹³ Tâbiîn neslinin önde gelen simalarından olan Ebü'l-Eved, Hz. Ömer döneminde Basra'ya yerleşmiştir. Hz. Ali'nin hilafeti sırasında çeşitli idari görevler üstlenmiş; O'na olan derin muhabbeti ve sadakati sebebiyle Emevî idaresi altındaki çevrelerden baskı ve eziyet görmüştür. Döneminde Arap diline en vakıf şahsiyet olarak tanınan ed-Düelî, sahih kabul edilen görüşe göre nahiv ilminin kurucusu ve bu alandaki ilk tedvin faaliyetini gerçekleştiren isimdir. Nitekim Nasr b. 'Âsım ve Yahyâ b. Ya'mer gibi bu ilmin sütunları sayılan âlimler, nahiv bilgisini bizzat kendisinden tahsil etmişlerdir.¹¹⁴ Dirayetli, şair ruhlu ve isabetli görüşleriyle tanınan Düelî'nin en büyük hizmetlerinden biri, Kur'an-ı Kerim metnine nokta şeklindeki hareke işaretlerini koyarak okumayı kolaylaştırmasıdır. Hadis ilmi açısından da güvenilir bir ravi olan ed-Düelî; Hz. 'Alî, Hz. 'Umar ve 'Abdullâh b. 'Abbâs gibi sahabenin ileri gelenlerinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise oğlu ve öğrencisi Yahya b. Ya'mer rivayette bulunmuştur. Ebü'l-Eved, Hicrî 69 (688) yılında Basra'da baş gösteren ve-ba salgını neticesinde vefat etmiştir.¹¹⁵ Kaynakların tasnifine ba-

¹¹⁰ *et-Tantavî*, s. 77; *ez-Zübeydî*, s. 40.

¹¹¹ *et-Tantavî*, s. 77; *ez-Zübeydî*, s. 47.

¹¹² *et-Tantavî*, s. 79.

¹¹³ Hadr Mûsâ Muhammed Hammûd, *En-Nahv ve'n Nuhât el Medâris ve'l Hasâis* (Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 2003), s. 31.

¹¹⁴ *et-Tantavî*, s. 68-70.

¹¹⁵ *es-Suyûtî* "Buğyetu'l Vu'ât", 2/22-23.

kıldığında; bazı müellifler onu hem Basra hem de Kûfe ekollerinin müşterek imamı olarak nitelendirirken,¹¹⁶ diğer bazı kaynaklar ise kendisini münhasıran Basra ekolünün birinci tabaka âlimleri arasında zikretmektedir.¹¹⁷

Halîl b. Ahmed

Tam adı, Ebû ‘Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. ‘Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî olup,¹¹⁸ Hicrî 100 (718) senesinde Basra’da dünyaya gelmiş ve 175 (791) yılında yine burada vefat etmiştir. Aslen Arap kökenli olan müellif, Umman menşeli Ezd kabilesine mensuptur. İlmî tedrisatını ve tüm yaşamını Basra’da geçiren Halîl b. Ahmed; ‘Îsâ b. ‘Umar es-Sekâfî ve Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ gibi dönemin yetkin dilcilerinden ilim tahsil etmiştir.¹¹⁹ Basra nahiv ekolünün kurucu mimarlarından olan Halil b. Ahmed, dil malzemesini yerinde incelemek gayesiyle Necd, Hicaz ve Tihâme çöllerine ilmî seyahatler düzenlemiş; buralarda dili bozulmamış fasih bedevilerin konuşmalarını dinleyerek saha çalışması yapmıştır. Her ne kadar kendisinden önce İbn Ebî İshâk ve ‘Îsâ b. ‘Umar gibi dilciler nahiv sahasında önemli mesafeler katetmiş olsalar da; nahiv ve sarf ilimlerinin kaidelerini *semâ’*, *ta’lîl* ve *kıyas* delillerini esas alarak sistemleştiren ve bir disiplin haline getiren isim Halîl b. Ahmed’dir. İlim çevreleri, Sîbeveyhi’nin bu kuralları ikmal ettiğini kabul etmekle birlikte, esas kurucunun Halil olduğu hususunda müttefektir. Zira Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb* adlı eseri tetkik edildiğinde, nahiv ve sarf kaidelerinin büyük bir kısmının Halîl b. Ahmed’in görüşlerine dayandığı açıkça görülmektedir.¹²⁰ Dil ilimlerindeki

¹¹⁶ *et-Tantavî*, s. 69.

¹¹⁷ *ez-Zübeydî*, s. 21.

¹¹⁸ *et-Tantavî*, s. 77; *Nüzhetü’l-Elibbâ*, s. 29; *ez-Zübeydî*, s. 47; *Şevkî Dayf “el Medâris”*, s. 30.

¹¹⁹ *Şevkî Dayf “el Medâris”*, s. 30.

¹²⁰ *Şevkî Dayf “el Medâris”*, s. 34-46.

bu derin vukufiyetinin yanı sıra Hafîl b. Ahmed, “arûz” ilminin de kâşifidir. Şiir vezinlerini daireler sistemiyle formüle ederek bu ilmin temellerini atmış, vezinleri ve kısımlarını tasnif ederek kendisinden sonrakilere ilave edecek bir eksiklik bırakmamıştır. Ayrıca Arap dilinin ilk sözlüğü kabul edilen *Mu‘cemu’l-‘Ayn* isimli eserin de müellifidir.¹²¹

Sîbeveyhi

Asıl adı Ebü’l-Hasan ‘Amr b. ‘Usmân b. Kamber olup ilim dünyasında daha çok “Sîbeveyhi” lakabıyla şöhret bulmuştur. Hâris b. Ka’b oğullarının azatlısı olan Sîbeveyhi, Fars kökenli bir aileye mensuptur. Kendisine bu lakabın verilme gerekçesi hususunda kaynaklarda muhtelif rivayetler yer almaktadır. Annesinin onu severken “Sîbeveyhi” diye çağırması, teninin hoş kokusu veya elma koklamaya olan düşkünlüğü gibi sebeplerle bu isimle anıldığı ifade edilmektedir.¹²² Şîrâz’a bağlı Beyzâ kasabasında dünyaya gelen Sîbeveyhi’nin doğum tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak çağdaş bazı araştırmacılar, Sîbeveyhi’nin Hicrî 180 yılında kırk yaşlarında vefat ettiği yönündeki rivayetlerden hareketle, doğumunun Hicrî 130’lu yıllara tekabül ettiği sonucuna varmışlardır.¹²³ Vefat tarihi hususunda farklı rivayetler bulunmakla birlikte, ağırlıklı görüş Hicrî 180 (796) senesinde vefat ettiği yönündedir.¹²⁴ Sîbeveyhi, ilk tahsiline memleketi olan Şîrâz ve çevresinde başlamıştır. Daha sonra dinî ilimlerde derinleşmek gayesiyle erken yaşlarda Basra’ya intikal et-

¹²¹ *Şevkî Dayf* “el Medâris”, s. 31.

¹²² *es-Suyûfî* “Buğyetu’l Vu’ât”, 2/229.

¹²³ ‘Alî Necdî Nâsîf, *Sîbeveyhî İmâmu’n-nuhât*, (Kahire: Âlemu’l-Kütüb, 1979), s. 73.

¹²⁴ *ez-Zübeydî*, s. 72; *Şevkî Dayf* “el Medâris”, s. 59.

miş; burada hadis ve fıkıh halkalarına katılarak ilim meclislerinde bulunmuştur.¹²⁵

Nahiv ilmindeki yetkinliğini; Âsâ b. 'Umar, Yûnus b. Habîb, Halîl b. Ahmed ve Ebü'l-Hattâb el-Ahfeş gibi devrin önde gelen üstatlarından aldığı derslerle kazanmıştır. Bilhassa Halîl b. Ahmed'den sarf ve nahiv usulünü tahsil etmiştir. Döneminin en yetkin dilcisi kabul edilen Sîbeveyhi, bu birikimini *el-Kitâb* adlı eseriyle taçlandırmıştır. Nahiv ve sarf meselelerini bu denli kapsamlı ve sistematik bir şekilde ele alan ilk telif olması habibiyle eser, kendisinden önceki ve sonraki çalışmalar arasında müstesna bir yere sahiptir. Nitekim Ebû 'Usmân el-Mâzinî, "Sîbeveyhi'den sonra nahiv ilminde bir eser yazmak isteyen kimse, onun eseri karşısında hicap duysun,"¹²⁶ sözleriyle bu kitabın aşilamazlığına vurgu yapmıştır. Benzer bir takdir duygusunu dile getiren Ebû 'Umar el-Cermî (ö. 225/840) ise, fıkıh meselelerinde dahi otuz yıl boyunca Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'*ıyla fetva verdiğini belirterek eserin kuşatıcılığına dikkat çekmiştir.¹²⁷

el-Ahfeşü'l-Evsat

Asıl adı Ebü'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade el-Mücâşî'î el-Belhî'dir.¹²⁸ Aslen İran kökenli olan müellif, ilim tahsilini ve hayatının büyük bir kısmını Basra'da geçirmiştir. Literatürde "Ahfeş" lakabıyla anılan üç önemli şahsiyetin bulunması, isimlendirmede bir tasnife gidilmesini zorunlu kılmıştır. Sa'îd b. Mes'ade; hocası Ebü'l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber'den ayırt edilmek üzere, başlangıçta bir süre "el-Ahfeş el-Asğar" lakabıyla anılmıştır. Ancak sonraki dönemde 'Alî b. Süleymân'ın (ö. 316/928) bu lakabı almasıyla birlikte, kaynaklarda "el-Ahfeş el-Evsat" olarak şö-

¹²⁵ Şevkî Dayf "el Medâris", s. 57; ez-Zübeydî, s. 66.

¹²⁶ Şevkî Dayf "el Medâris", s. 57-61.

¹²⁷ ez-Zübeydî, s. 75.

¹²⁸ Şevkî Dayf "el Medâris", s. 94; ez-Zübeydî, s. 72; et-Tantavî, s. 104.

ret bulmuştur. Tabakât kitaplarında mutlak olarak “el-Ahfeş” denildiğinde kastedilen zat odur. Dârimoğulları’ndan Mücâşî’ ailesinin azatlısı olan Ahfeş, birçok hocadan ders almakla birlikte, en çok istifade ettiği üstadı Sîbeveyhi’dir.¹²⁹ Ahfeş, hocası Sîbeveyhi’nin şaheseri *el-Kitâb’*ın en önemli ravisi ve bu eseri rivayet eden en meşhur öğrencisidir. Nitekim kendisi, “*el-Kitâb’*da bana manası kapalı gelen hususları bizzat Sîbeveyhi’ye sorardım; o da bana müşkil gelen yerlerin izahını yapardı,” diyerek esere olan vukufiyetini dile getirmiştir.

Hocasının vefatından sonra *el-Kitâb’*ı tedarik eden ve talebelerine yazdıran Ahfeş, Kûfe ekolünün önde gelen ismi Kisâî’nin ısrarlı talebi üzerine *Me’âni’l-Kur’ân* adlı eserini kaleme almıştır. Bu çalışma, daha sonra hem Kisâî hem de onun talebesi Ferrâ (ö. 207/822) için bir model teşkil etmiş; onlar da bu alanda aynı isimle eserler telif etmişlerdir. Nahiv ilminin yanı sıra kelâm, tefsir ve arûz sahalılarında da derinleşen Ahfeş, birçok meselede hocası Sîbeveyhi’ye muhalefet ederek özgün görüşler serdetmiştir. Onun bu bağımsız tutumu ve itirazları, ilerleyen süreçte Kûfeli dil bilginlerini etkilemiş ve Kûfe dil ekolünün teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Müellif, Hicrî 211 (826) yılında vefat etmiştir. Ahfeş’in literatüre kazandırdığı başlıca eserler şunlardır: *Kitâbu’l-Kavâfi*, *Me’âni’l-Kur’ân*, *Kitâbu’l-Arûz*, *Kitâbu’l-Evsat fi’n-Nahv*, *Kitâbu’l-Mekâyis fi’n-Nahv*, *Kitâbu’l-Mesâili’l-Kebîr* ve *Kitâbu’l-Mesâili’s-Sağîr*.¹³⁰

el-Müberrid

Tam adı Ebü’l ‘Abbâs Muhammed b. Yezîd b. ‘Abdilekber b. ‘Umeyr Müberrid el-Ezdî olup, bir rivayete göre Hicrî 208, diğer bir rivayete göre ise Hicrî 195 senesinde Basra’da dünyaya gelmiştir.¹³¹ Âlimin şöhret bulduğu “Müberrid” lakabının zaptı (okunu-

¹²⁹ Şevkî Dayf “*el Medâris*”, s. 94; ez-Zübeydî, s. 72-73; et-Tantavî, s. 104-105.

¹³⁰ Şevkî Dayf “*el Medâris*”, s. 94-95; ez-Zübeydî, s. 73.

¹³¹ Şevkî Dayf “*el Medâris*”, s. 123; et-Tantavî, s. 112; ez-Zübeydî, s. 101.

şu) hususunda kaynaklarda ihtilaf bulunmaktadır. Tercih edilen görüş, kelimenin ism-i fâil vezninde “Müberrid” şeklinde okunduğu yönündedir. Rivayete göre bu lakap, kendisine hocası el-Mâzinî tarafından verilmiştir. Mâzinî, talebesine yöneltilen sorulara verdiği isabetli cevaplar karşısında, “hakki ispat eden, gerçeği ortaya çıkarıcı” manasında “Sen Müberridsin” iltifatında bulunmuştur. Buna mukabil, rakip Kûfe ekolü mensuplarının ise kelimeyi ism-i mef’ûl kalıbıyla “Müberred” şeklinde telaffuz ederek, “yüzüne vurulan/reddedilen kişi” manasında istihza yollu kullandıkları nakledilmektedir. Hayatını ve eğitim sürecini Basra’da geçiren müellif, dönemin önde gelen otoritelerinden lügat, sarf ve nahiv dersleri almıştır. Bu çerçevede Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), Ebû Ömer el-Cermî ve Ebû Osman el-Mâzinî gibi ustaların ders halkalarına devam etmiştir. Bilhassa Sîbeveyhi’nin şaheseri *el-Kitâb*’ın bir bölümünü el-Cermî’den, geri kalan kısmını ise el-Mâzinî’den okuyarak ikmal etmiştir.¹³² el-Müberrid, Sîbeveyhi’den sonra Basra ekolünün yetiştirdiği en yetkin ve en saygın simalardan biri olarak kabul edilmektedir. Ömrünün sonlarına doğru Bağdat’a yerleşen müellif, Hicrî 285 (898) veya 286 (900) senesinde burada vefat etmiş ve Bağdat’ta defnedilmiştir.¹³³

Zeccâc

Asıl adı Ebû İshâk İbrahim b. es-Serrî b. Sehl ez-Zeccâc’dır. Geçimini camcılık zanaatıyla temin etmesi hasebiyle “ez-Zeccâc” lakabıyla şöhret bulmuştur. İlmî hayatını büyük oranda hocası el-Müberrid’in yanında şekillendirmiş ve ondan nahiv ilminin inceliklerini tahsil etmiştir. Aralarındaki hoca-talebe ilişkisi, ilim ahlakı açısından örnek teşkil edecek niteliktedir. El-Müberrid, ondan herhangi bir ücret talep etmemesine rağmen; Zeccâc, il-

¹³² Şevkî Dayf “*el Medâris*”, s. 123.

¹³³ Şevkî Dayf “*el Medâris*”, s. 124.

me ve hocasına duyduğu saygının bir tezahürü olarak, aldığı her ders mukabilinde bir dirhem ödemekte ısrar etmiş ve bunu hiç aksatmadığı rivayet edilmiştir. Hocasının en gözde talebelerinden biri olan Zeccâc, bizzat el-Müberrid tarafından referans gösterilen bir yetkinliğe ulaşmıştır. Öyle ki el-Müberrid, kendisinden nahiv okumak isteyenleri evvela Zeccâc'a yönlendirmiş ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserini öncelikle onun tedrisatında okumalarını salık vermiştir. Müellif, Hicrî 310 (923) yılında vefat etmiştir. Literatüre kazandırdığı başlıca eserler şunlardır: *el-Arûz*, *el-İştikâk*, *Kitâbu Şerhi Ebyâti Sîbeveyhi* ve *Me'âni'l-Kur'ân*.¹³⁴

SONUÇ

Tarih sahnesine Hz. Ömer devrinde (14/635) stratejik bir ordugâh olarak çıkan Basra; kuruluş gayesi olan askeri fonksiyonunun ötesine geçerek, Hulefâ-i Râşidîn döneminde kısa sürede iktisadi, siyasi ve içtimai bir cazibe merkezine dönüşmüştür. 'Utbe b. Gazvân'ın kamıştan inşa ettiği mütevazı bir yerleşimden; Hz. 'Usmân ve Hz. 'Alî dönemlerinde büyük camilerin, işlek çarşıların ve geniş su kanallarının şekillendirdiği devasa bir metropole evrilen bu şehir, İslam coğrafyasının en dinamik havzalarından biri olmuştur. Fetihler yoluyla şehre akan ganimetler ve Basra Körfezi'nin sağladığı ticari imkânlar, refah seviyesini yükseltirken; beraberinde kozmopolit bir nüfus yapısını da getirmiştir. Farklı etnik kökenlere mensup kitlelerin ve mevalinin Arap unsurlarla karışması, kaçınılmaz bir sosyolojik sonuç olarak dilde bozulmaların baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Arapçanın safiyetini tehdit eden ve Kur'an-ı Kerim'in yanlış anlaşılmasına kapı aralayan bu tehlike, nahiv ilminin doğuşunu zorunlu kılan en temel saik olmuştur.

¹³⁴ Şevkî Dayf "el Medâris", s. 135.

Bu bağlamda Basra, sadece siyasi çalkantıların veya iktisadi hareketliliğin değil, aynı zamanda Arap dilinin kurallarının inşa edildiği bir ilim merkezi olarak tarihteki yerini almıştır. Hz. 'Alî'nin (r.a) işareti ve Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ilk tedvin gayretleriyle filizlenen nahiv çalışmaları; şifahi kültürden yazılı disipline geçişin ilk ve en önemli adımıdır. Basra Dil Ekolü, geliştirdiği "semâ', kıyas ve ta'lîl" metodolojisiyle Arapçayı kurlsız bir konuşma dili olmaktan çıkarıp, matematiksel kesinliğe sahip bir bilim dalı haline getirmiştir. Ekolün mensupları, dilin bozulmamış halini tespit edebilmek adına çöller ve bedevi kabilelere (Necd, Tihâme) ilmi seyahatler düzenleyerek, bilginin kaynağına inme hususunda eşsiz bir hassasiyet sergilemişlerdir.

Bu ilmî silsilenin zirve isimleri olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî ve onun öğrencisi Sîbeveyhi, sadece Basra'nın değil, tüm İslam medeniyetinin dil mirasına yön vermişlerdir. Halîl b. Ahmed'in sözlükbilim ve aruz ilmindeki öncülüğü; Sîbeveyhi'nin ise nahiv ilminin anayasası kabul edilen *el-Kitâb* adlı eseri, bu disiplinin sınırlarını kesin hatlarla çizmiştir. Netice itibarıyla Basra; kuruluşundaki askeri misyonunu tamamladıktan sonra, İslam ilim tarihinin en köklü dil mektebine ev sahipliği yaparak asıl fethini zihinlerde ve dilde gerçekleştirmiştir. Bugün Arap dili gramerine dair bildiğimiz kaidelerin büyük çoğunluğu, bu şehrin yetiştirdiği âlimlerin asırlar öncesinde ortaya koyduğu o titiz ve sistemli mesainin bir ürünüdür.

KAYNAKÇA

Abdülhalik Bakır. "Basra". 5/108-111. İstanbul: TDV, 1992.

Abdulkâhîr el-Curcânî. *Delâ'ilü'l İ'câz*. 1 Cilt. Beyrut-Lubnan: Daru'l Kutubu'l İlmiyye, 1. Basım, 2001.

Abdurrahmân Celâluddîn es-Suyûtî. *El-Muzhîr Fî 'ulûmü'l Luğatı ve Envâ'iha*. 2 Cilt. Kahire: Dar İhyâu'l Kutubu'l Arabiyye, 1. Basım, ts.

- Ahmed b. 'Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Medînetisselâm (Bağdâd)*. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2001.
- Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî. *el-Ahbâru't Tivâl*. 1 Cilt. Dâr İhyau'l Kutubu'l 'Arabî, 1. Basım, 1960.
- Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el Belâzurî. *Ensâbu'l Eşrâf*. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1. Basım, 1996.
- Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el Belâzurî. *Futûhu'l Buldân*. 1 Cilt. Mektebetu'l İskenderiyye, 1997.
- Ahmed b. Zekerya İbn Fâris. *es-Sâhibî fi hukhi'l-lugati'l-'Arabiyye ve süneni'l-'Arab fi kelâmihâ*. 1 Cilt. Beyrut-Lubnan: Daru'l Kutubu'l İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Ahmed Emîn. *Fecru'l İslâm*. 1 Cilt. Beyrut-Lubnan: Daru'l Kitabu'l Arabi, 10. Basım, 1969.
- 'Alî Ebû'l Mekârim. *Usûlu't Tefkîr en-Nahvî*. 1 Cilt. Kahire: Dar Ğarîb, 2006.
- 'Alî Necdî Nâsîf. *Sibeveyhî İmâmu'n-nuhât*. 1 Cilt. Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 2. Basım, 1979.
- Assad Alden Yousef. "Arap Nahiv Ekolleri" 13 (2022), 30.
- Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî. *El-İktirâh fi Usûli'n Nahv*. 1 Cilt. Dimaşk: Daru'l Beyrutî, 2. Basım, 2002.
- Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî. *Buğyetü'l-vu'ât fi tabâkâtî'l-luğaviyyîn ve'n-nahviyyîn*. 2 Cilt. Daru'l Fikr, 2. Basım, 1979.
- Celâluddîn Abdurrahman es-Süyûtî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kurân*. 1 Cilt. Beyrut-Lubnan: Müessesetü'-Risâle, 1. Basım, 2008.
- Cemâlüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l Fikrî'l 'Arabî, 1. Basım, 1986.
- Cengiz Eroğlu. *Osmanlı Vilayet Selnamelerinde Basra*. 1 Cilt. Ankara: Orsam, 2012.
- Ebî Muhammed 'Abdullâh b. Muslîm b. Kuteybe. *El-Me'arîf*. Kahire: Daru'l Me'arîf, 4. Basım, 1981.
- Ebî 'Usmân b. Bahr el-Câhîz. *Resâilu'l Câhîz*. 41 Cilt. Kahire: Mektebetu'l Hancî, 1964.
- Ebî'l Hasen Nûrî'd Dîn Âlî b. Muhammed b. 'Îsâ. *Şerhu'l Eşmûnî 'Âle Elfiyye İbn'i Mâlık*. 4 Cilt. Beyrut-Lubnan: Daru'l Kutubu'l İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. 'Ubeydullâh ez-Zübeydî. *Tabakatü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l Me'arîf, 2. Basım, ts.

- Ebû Ferec Muhammed b. Ebû Yakup İshak İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l M'arife, ts.
- Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrâhîm. *Kıtabu'l Harâc*. 1 Cilt. Beyrut-Lubnan: Daru'l M'arife, ts.
- Ebû'l Berakât Kemâlu'd Dîn 'Abdurrahmân b. Muhammed İbnu'l Enbârî. *Nüzhetü'l-Elİbbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*. 1 Cilt. Bağdad: Matba'atu'l Me'arif, 3. Basım, 1959.
- Ebû'l Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr. *Lisânu'l 'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dar Sadr, ts.
- Ebû'l Feth 'Usmân b. Cinnî. *El-Hasâis*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l İlmıyye, 1. Basım, 1952.
- Ebû'l Fidâ' İbn Kesîr. *El-Bidâyatı ve'n Nihâyatı*. 15 Cilt. Beyrut-Lubnan: Mektebetu'l Me'arif, 1990.
- Ebû'l Hasen Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ. *M'uceem Mekâyisi'l Luğa*. 6 Cilt. Daru'l Fıkr, 1979.
- Ebû'l Kâsım 'Abdurrahmân b. Ishâk ez-Zeccâcî. *El-İdâh Fî İlmü'n Nahv*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'n Nefâis, 3. Basım, 1979.
- Hadîce el-Hadîsî. *el-Medârisü'n-Nahviyye*. 1 Cilt. Ürdün: Daru'l Emel, 3. Basım, 2001.
- Hadr Mûsâ Muhammed Hammûd. *En-Nahv ve'n Nuhât el Medâris ve'l Hasâis*. 1 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1. Basım, 2003.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. 1 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 2. Basım, 1985.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-Târîh*. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l Kıtabu'l Arabi, 2012.
- İbnü'l-Fakîh. *Kitâbü'l-büldân*. 1 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1. Basım, 1996.
- İbrahim es-Sâmerrâî. *el-Medârisü'n-nahviyye ustûra ve vâki'*. 1 Cilt. Ammân: Daru'l Fıkr, 1. Basım, 1987.
- İsmâ'îl b. Muhammed b. 'Umar Ebî'l Fida. *Takvîmu'l Buldân*. 1 Cilt. Beyrut: Dar Sadır, ts.
- İsmail Durmuş. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı*. 32/300-306. İstanbul: 2006, ts.
- İsmail Hakkı Atçeken. "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1999).
- İsmail Yiğit. "Mevâlî". 29/424-426. DİA Ankara: TDV, 2004.
- Kudame b. Ca'fer. *el-Harâc ve Sıma'atu'l Kıtâb*. 1 Cilt. Bağdad: Dâru'r Reşîd, 1981.

- Muhammed b. Ahmed b. 'Usman ez-Zehebî. *Siyer 'Alâmâu'n Nubal*. 25 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r Risale, 11. Basım, 1996.
- Muhammed b. Ahmed b. 'Usman ez-Zehebî. *Tezhîbü tehzîbî'l kemâl fi esmâ'î'r-ricâl*. 11 Cilt. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1. Basım, 2004.
- Muhammed b. S'ad b. Munî' ez-Zuhrî. *Tabakât ibn S'ad*. 11 Cilt. Mektebetu'l Hancî, 1. Basım, 2001.
- Muhammed et-Tantavî. *Neş'etu'n Nahv ve Târîh Eşheru'n Nuhât*. 1 Cilt. Kahire: Daru'l Me'arif, 2. Basım, 1995.
- Mustafa Fayda. "Abdullâh b. Âmir". 1/84-85. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Mustafa L. Bilgi. "Basra Körfezi". TDV. 5/114-117. İstanbul: DİA, 1992.
- Mustafa ŞENTÜRK. *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Sonuna Kadar Basra ve Kûfe Valileri*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, YÜKSEK LİSANS TEZİ, 2023.
- Nâdiye Nurî 'Alî. "Neş'etü Medîneti'l-Basra ve Tatavvuruhâ el-Umrânî fi Karnî'l-Evvelî'l-Hicrî". *Cami'atu'l Basra* (2012).
- Salihoglu, Hamit. İbn Şukayr el-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi, İlahiyât Yayınları, Ankara, 2022.
- Salihoglu, Hamit. Nahiv Usulü "Kemâleddîn İbnu'l-Enbârî'nin Luma'u'l-Edille fi Usûli'n-Nahv" Adlı Eseri Bağlamında, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2021.
- Sâlih Ahmed. *et-Tanzîmâtü'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-karnî'l-evvel-ilhicrî*. 1 Cilt. Bağdad: Mektebetu'l Me'arif, 1953.
- Sûretü'l-Arz. *İbn Havkal*. 1 Cilt. Beyrut: Dâr Mektebetu'l Hayât, 1996.
- Şevkî Dayf. *El-Medâris en-Nahviyye*. 1 Cilt. Kahire: Daru'l Me'arif, 7. Basım, 1968.
- Taberî. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk)*. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, 1967.
- Taner Yıldırım. *Abbasiler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*. Elazığ: Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- 'Uzzuddîn Ebî'l Hasan 'Alî b. Muhammed el-Cezerî ibn Kesîr. *Usdu'l Gabe Fî Ma'rifeti's Sahâbe*. 1 Cilt. Daru Ibn Hazm, 1. Basım, 2012.
- Yâkut el Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâr Sadr, 1993.

II. KADİM İLİM MERKEZLERİNDEN BAĞDAT ŞEHİRİ VE ARAP DİLİ VE GRAMERİNE ETKİSİ

Mahmut DURMAZ*

GİRİŞ

Arap dilinin gramerinde önemli bir alan olan nahiv, birçok farklı anlama sahip bir terimdir. Sözlükte “niyet etmek, yönelmek, deęiőtirmek, dayanmak, çevirmek, yol, yön, Őekil, ortalama, miktar” gibi anlamlar içerir. Nahiv kelimesinin “niyet etmek” anlamı, terimin kavramsal ve teknik tanımıyla en çok örtüően ve en uygun olanıdır.¹ Nahiv terimi, dilbilimciler tarafından farklı Şekillerde tanımlanmaktadır. İbnü’s-Serrac (ö. 316/929) ise nahvi, “öncü alimlerin Araçanın inceliklerini inceledikten sonra yeni öğrenenlerin bu dildeki hedeflerine ulaő-

* Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, mahmutdurmaz0747@gmail.com, Orsid: 0009-0006-2528-7417

¹ Ahmed b. Faris b. Zekeriya’ el-Kazvini er-Razi, Mu’cem Makayisi’l-Luga, thk, ‘Abdusselam Muhammed Harûn, Daru’l-Fikr, yr. yok, 1979, V/403;

malarını sağlamak amacıyla oluşturdukları bir bilim dalı” olarak tanımlamaktadır.² Nahiv kavramı, çeşitli bilim insanları tarafından farklı şekillerde açıklanmıştır. Dil bilimcilerin nahiv ile ilgili sundukları bazı tanımları aşağıda yeniden ifade etmeye çalışacaktır.³

İbn Cinni (ö. 392/1002), nahiv disiplinini şöyle tanımlar: “Tesniye, cemi, tasgir isimleri, teksir, izafet, nisbet ve terkib gibi durumlarda irabı kullanarak Arapça’nın derinliklerine inmektir. Bu çabanın amacı, Arap olmayanların kendi kökenlerinden bağımsız olarak Arap dilindeki zarafetleri kavramalarını sağlamak ve böylece onlara düzgün bir şekilde Arapça konuşma fırsatı sunmaktır. Ayrıca, bu disiplin sayesinde fasih Arapçadan sapma yaşayan kişileri doğru bir şekilde yönlendirmektedir.⁴ İbn ‘Uşûr (ö. 669/1270), nahiv terimini şu şekilde tanımlamaktadır: “Arap dilinin temel unsurlarını anlamaya yardımcı olan ve Arapça metinlerden elde edilen ilkelerle şekillenen bir bilim dalı.⁵ el-Fergani, nahiv’i, Arapça kelimelerin yapılarını ve anlamlarındaki ilişkileri inceleyen, bir kelimedenden diğerine geçişi sağlayan bir dilbilim disiplini olarak tanımlar. Bu tanım, kelimelerin sesleri ile anlamları arasındaki bağlantıların anlaşılmasını amaçlamaktadır.⁶

² Ebû Bekr Muhammed b. es-Seri b. Sehl en-Nahvi el-Meşhûr bi İbni’s-Serrac, el-Uşûl fi’n-Nahv, thk., Muhammed ‘Usman, Mektebetu’s-Sekafeti’d-Diniyye, 1. Baskı, Kahire, 2009, I/35.

³ Hamit Salihoglu. İbn Şukayr El-Bağdadi ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi. (1. Baskı). Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.

⁴ Ebu’l-Feth ‘Usman b. Cinni el-Mevsili el-Bağdadi, el-Hasais, thk., Muhammed Ali en-Neccar, Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kahire, 1952, s. 34; Hamit Salihoglu, İbn Şukayr el-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi, 1. Baskı Aralık 2022, ss. 16.

⁵ Ebu’l-Hasen Ali b. Mü’min b. Muhammed b. Ali el-Hadrami el-İşbili en-Nahvi, el-Mukarrib fi’n-Nahv, thk., Ahmed Abdussettar el-Cevari-Abdullah el-Cebbûri, Mektebe ‘Ayni’l-Camia, 1. Baskı, 1972, I/45

⁶ Ebû Sa’d Kemaluddin Ali b. Mes’ûd b. Mahmûd b. Hakem el-Fergan, el-Müstevfa fi’n-Nahv, thk, Muhammed Bedevi el-Mahtûn, Daru’s-Sekafeti’l-Arabiyye, Kahire, 1987, I/82.

Tarih boyunca pek çok medeniyetin beşiği olmuş şehirler, sahip oldukları zengin kültürel mirasla insanlığın gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu şehirler arasında, özellikle bilim, felsefe ve sanat alanlarında altın çağını yaşayan Bağdat, dünya tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Abbasi halifeleri döneminde kurulan ve hızla gelişen Bağdat, farklı kültürlerin ve bilginlerin buluşma noktası haline gelmiş, dünyanın dört bir yanından gelen bilim insanları, filozoflar ve sanatçılar bu şehirde bir araya gelerek bilgi birikimlerini paylaşmış ve yeni keşiflere imza atmışlardır. Bu seminer çalışması, Bağdat'ın tarihsel gelişimini, bilimsel ve kültürel atmosferini ve Arap dili ve gramerine olan etkisini ele alarak, bu kadim ilim merkezinin dünya tarihine yaptığı katkıları katılımcılara aktarmayı amaçlamaktadır.

Bağdat'ın Arap dili ve gramerine etkisi, şehrin kozmopolit yapısı ve yoğun entelektüel faaliyetleriyle yakından ilişkilidir. Farklı dilleri konuşan insanların bir arada yaşaması ve bilimsel tartışmaların yapılması, Arap dilinin zenginleşmesine ve gramer kurallarının daha da gelişmesine katkı sağlamıştır. Çeviri faaliyetleri, farklı dillerden gelen kelimelerin Arapçaya kazandırılmasını sağlarken, gramerciler, dilin yapısını daha iyi anlamak ve kurallarını belirlemek için yoğun çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu seminerde, Bağdat'ın Arap dili ve gramerine olan etkisinin yanı sıra, şehrin bilimsel ve kültürel atmosferi, farklı kültürlerin etkileşimi ve bu etkileşimin dil üzerindeki yansımaları da detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1. Bağdat Şehri

1.1. Tarihi ve Kuruluşu

Bağdat, Dicle Nehri'nin eski kıyısında, 42°-21' doğu meridyenleri ile 33°-19' kuzey paralelleri arasında, 8. yüzyılda Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur tarafından kurulan bir şehir-

dir. Bu bölge, eski Doğu dünyasının beşiği olma özelliği taşımakta olup, tarih boyunca bir medeniyet merkezi, ticaret noktası ve çeşitli coğrafyalardan gelen yolların kesişim noktası olmuştur. Bağdat'ın stratejik konumu, kültürel ve ekonomik etkileşimlerin gelişmesine olanak tanımış, bu özelliği şehri tarihsel olarak önemli bir merkez haline getirmiştir.⁷

Bağdat, Emevi Devleti'nin sona ermesinin ardından, Ebu'l Abbas es-Seffah'ın 28 Kasım 749'da Kufe'de halifelikliğini ilan etmesiyle Abbasi hilafetinin merkezi haline gelmiştir. İlk olarak Kufe'yi seçen es-Seffah, Hz. Ali'nin taraftarlarının yoğunluğu sebebiyle hilafet merkezini Küçük Haşimiye şehrine taşımış, ardından ise Anbar'a geçiş yapmıştır. Bu süreç, Abbasiler'in yönetim yapısı ve siyasi stratejileri açısından belirleyici bir dönemi temsil etmektedir.⁸ Abbasilerin ikinci halifesi El-Mansur, Kufe yakınlarında Mansuriye şehrini inşa ettikten sonra, Hz. Ali'nin taraftarlarının yoğunluğundan kaynaklanan tehditler nedeniyle daha güvenli bir hilafet merkezi arayışına girmiştir. Yapılan kapsamlı incelemeler sonucunda, siyasi, askeri ve iktisadi dinamikler göz önünde bulundurularak Bağdat bölgesi seçilmiştir. Dicle Nehri'nin her iki tarafında verimli tarım arazilerine sahip olan Bağdat, stratejik konumu sayesinde Abbasilerin yönetim merkezi olmuştur.⁹ Nazmi-zade Murteza, Bağdat'ın kuruluşunu şu şekilde ifade etmektedir: *"El-Mansur, idari merkezi taşımak amacıyla yeni bir şehir inşa etmek için mühendisler ve yöneticiler görevlendirerek yer tespiti yapmıştır. Uzun süren araştırmalar sonucunda, El-Mansur'un seçkin askerlerinin yerleşimi için Dicle Nehri'nin batısında dairesel biçimde Bağdat şehri kurulmuştur."*¹⁰

⁷ Abdülhekim Murtaza. *Avraq Bağdad*, Qahire 2003, 50

⁸ Hakkı Dursun Yıldız. *"İslam Devleti Hizmetinde Türkler"*, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, C.III, 1986), 333- 353.

⁹ Al-Belazuri, *Futuhü'l-Büldan*, (Ankara: (Çev. Mustafa Fayda),1987), 482

¹⁰ Murteza Nazmi-zade. *Gülşen-i Hulefa Bağdad Tarihi 762-1717*, (Tahlil ve Metin Tenkidi. Mehmet Karataş), TTK, Ankara 2014, s.19.

Halife el-Mansur'un Bağdat'ı kurduğu bölgenin daha önce boş olmadığı, Arap tarihçileri tarafından genel kabul görmektedir. İslam öncesi döneme ait yerleşimlerin varlığı belgelenmiş olup, bunlar arasında Dicle Nehri'nin batı kıyısında bulunan Hristiyan köyü Bağdat ön plandadır. El-Mansur, bu eski yerleşim üzerine yeni bir idari merkez inşa ederken, halk arasında bilinen eski adını kullanarak şehri "*Tekerlek Şehri*" olarak adlandırmıştır.¹¹ Halife el-Mansur'un Bağdat'ı seçme kararında birçok önemli unsur etkili olmuştur. Şehrin, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşim noktası olması, gemi trafiği açısından stratejik bir avantaj sunmaktadır. Ayrıca, Hindistan'a giden kara yolunun güzergahında yer alması ve Bizans sınırına yakınlığı, Şam'dan vazgeçme gerekliliğini artırmıştır. Bağdat'ın verimli tarım arazileri, su ve kara yollarının kesişim noktası olması ve zengin su kaynakları da, onu askeri ve ekonomik açıdan stratejik bir merkez haline getirmiştir.¹²

Ya'kübi, Bağdat'ın planının 755 yılında çizildiğini belirtmesine rağmen, inşasına 762 yılında başlanmıştır. Şehir planında dört mimar görev almış ve büyük bir işçi topluluğu (yaklaşık 100.000 kişi) seferber edilmiştir. İnşaat, merkez etrafında dairesel bir yapı tasarımına göre ilerlemiş, ancak Hz. Hasan'ın oğullarının Medine ve Basra'daki isyanları nedeniyle süreçte aksamalar yaşanmıştır.¹³ Halife Mansur, isyanı bastırdıktan sonra 763 yılında Bağdat'ın yeniden inşa çalışmalarına başlamış ve bu süreç 766 yılına gelindiğinde büyük ölçüde tamamlanmıştır. Halife el-Mansur'un şehre yönelik harcamaları hakkında çeşitli rivayetler bulunmakla birlikte, Abbasi Devleti'ne ait arşivlere dayanan resmi belgeler, Halife el-Mansur'un Bağdat'ın inşası

¹¹ M.Streck, "*Bağdad*", (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı İslam Anşeklopedisi, C.II, 1979), ss.195-199.

¹² Streck, "*Bağdad*", 195

¹³ Streck, "*Bağdad*", 197

için toplamda 4 milyon 883 dirhem harcadığını ortaya koymaktadır.¹⁴ İnşa edilen şehir, dairenin merkezinden surlara uzanan dört ana cadde ile tasarlanmış olup, çevresinde iki sur yer almaktadır. Her surda, Kufe, Basra, Horasan ve Şam Kapıları ile bu kapıların üzerinde yüksek kuleler bulunmaktadır. İki kule arasında toplam 28 burç yer alır. Güvenliği artırmak amacıyla, Ebu Ca'fer el-Mansur içte üçüncü bir sur inşa ettirerek şehrin savunma sistemini güçlendirmiştir.¹⁵

Bağdat şehrinin planı dairesel bir yapıya sahiptir, bu sebeple şehir "*el-Medinetü'l-Müdevvera*" (Dairevi şehir) olarak adlandırılmıştır. Dairenin merkezinde, Halife'nin "*Babü'z-Zehab*" veya "*Kubbetü'l-Hadra*" olarak bilinen sarayı ve camisi yer almaktadır. Bu yapının çevresinde muhafız birliklerinin kışlaları dışında başka herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Kışlaların çevresinde ise vezirlerin ve devlet ricalinin konutlarına, ayrıca devlet dairelerine yer verilmiştir. Bu alanların ardından, sokaklarla birbirinden ayrılan halkın konutları yer almaktadır.¹⁶ Bağdat, sosyal hedefler gözetilerek tasarlanmış bir şehir olarak belirli etnik ve mesleki gruplara ayrılmıştır. Tüccar ve zanaatkarlar Kerh bölgesinde, askeri birlikler ise şehrin dış surlarının kuzey ve batı bölgelerinde yer almaktadır. Şehir, kuruluşunda dış surların dışında dört pazar ve içeriye doğru uzanan yüksek kemerli dükkanlarla donatılmış ana yollarla oluşturulmuştur. Halife el-Mansur, hükümeti ve ordusu için Bağdat'ı başkent olarak seçmiş ve şehir, Abbasi Devleti'nin çöküşüne kadar (1258) bu kimliğini korumuştur.¹⁷

¹⁴ Abdülaziz Ed-Duri. "*Bağdad*", (İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Anseklpedisi, C.IV, 1991), 427

¹⁵ Ali Zarif Al-Azami. *Muhtasar Tarih Bağdad*, (Bağdad: Matbaa Fırat, 1926), 56

¹⁶ Yıldız, "*Abbasiler*", s.367

¹⁷ İhsan Süreyya Sırma, *Abbasiler Dönemi*, (İstanbul: Umur Matbaacılık, 1997), 28

1.2. Siyasi Durum

“Eyalet” terimi, Arapça “*iyale*” kelimesinden türetilmiştir ve “*idare etme*” anlamına gelir. Bağdat sancağı, Bağdat Eyaleti’nin merkezi olup, kuzeyde Şehrizar ve Musul Eyaleti, doğuda İran ile Kerbela, Hille ve Muntafık, güneyde Basra Eyaleti ve batıda Şam ile sınırlıdır. Musul 1523, Bağdat ise 1534 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bu süreçte bölge, Musul, Bağdat ve Basra adlarıyla üç ayrı eyalete bölünmüştür. Bağdat, tarih boyunca salyaneli ve miri rejimlere tabi olmuştur.¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nun Bağdat’ı fethetmesinin ardından, şehir ve çevresi tahrir edilerek yeni bir eyalet merkezi olarak yapılandırılmıştır. 1535 yılında kurulan Bağdat Eyaleti, Irak’ın merkezi bölgesini ve İran’ın batısındaki bazı bölgeleri kapsamaktaydı. İlk teşkilatlandırma itibarıyla Bağdat Eyaleti, on iki sancaktan oluşmaktaydı. Bu yapısal düzenleme, hem idari kontrolü sağlamak hem de bölgenin stratejik önemini artırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.¹⁹ 560’larda Bağdat eyaletine bağlı 29 sancak bulunmaktayken, 1578-1588 döneminde bu sayı 22’ye düşmüş ve bazı sancaklar Rakka eyaletine bağlanmıştır. Musul ve Deyrürabhe gibi sancaklar beylerbeyilik haline getirildi. Önemli sancaklar arasında Erbil, Hille, Zengabad ve Kerkük yer alırken, İmadiye yarı bağımsız durumdaydı. Safevilerin hakimiyeti sırasında eyalet sistemi bozulmuş; ancak Osmanlı’nın IV. Murad döneminde eski teşkilatın yeniden kurulması için çabalar sürmüştür. Fetihden sonra Bağdat, eyalet merkezi olma özelliğini korumuştur.²⁰

Aynı Ali Efendi’nin “*Risale-i Kavanin-i Âl-i Osman*” eserinin

¹⁸ Mustafa Öztürk. “Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, (Alanya: Akademik Bakış Dergisi, S.18, C.IX, 2016), 1-15.

¹⁹ Abdülazim Abbas Nasar. *Belediyyat Al-Irak Fil Ahud Al-Osman’i 1534-1918*, Bağdat, 1427.

²⁰ Baron Joseph Von Hammer. *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Çev. Mümin Çevik- Erol Kılıç), (İstanbul: Tasvir Matbaası, C.V, 1984), 86

de, Bağdat Eyaleti'nin Osmanlı'nın dokuz salyaneli eyaletinden biri olduğu ve on dokuz sancaktan oluştuğu belirtilmektedir. Sancaklardan yedisinde tımar ve zeamet sistemi uygulanmakta, ancak Bağdat Sancağı bu listede yer almamaktadır. Hille, Zengabad, Cevazir, Rümahiye, Cengule ve Karadağ sancaklarında hazine ve tımar defterdarları gibi yönetim unsurları bulunmakta, bu sancaklar Osmanlı toprakları gibi miri arazi işlevi görmekte ve eyaletin idari yapısı ile toprak sistemi açısından önemli bir rol oynamaktadır.²¹ Belirtilen sancaqlar dışında, on bir sancağın (Arz-i Irak - Irak Toprağı) tımar ve zeamet tahsis edilmediği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, bu sancağın beylerine bazı köy ve mezralardan haslar tahsis edilmiştir. Bu sancaqlar şunlardır: Derteng, Bayat, Derne, Debala, Kerend, Demirkapı, Karaniyye, Gilan, Âl-i Salih, Vasit ve Semavat. Ayrıca Bağdat Eyaletine bağlı bir imadiye hükûmeti de bulunmaktadır. Bu hükûmetin hakimi, mülkiyet üzerinde tasarruf yetkisine sahip olmakla beraber, sefere katılma yükümlülüğü bulunmaktadır.²²

XVII. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin idari yapısıyla ilgili önemli bilgiler sunan Sofyalı Ali Çavuş'un kaleme aldığı ****Kanunname-i Ali Çavuş**** adlı eser, Osmanlı'nın eyalet sistemine dair dikkate değer veriler içermektedir. Eserin ilk bölümünde, Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatının 25'i has (mali olarak merkezi yönetime bağlı) ve 9'u salyaneli (daha bağımsız veya yerel yönetim düzenine sahip) olmak üzere toplamda 34 eyaletten oluştuğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda, Bağdat Eyaleti, salyaneli statüsünde yer alan 9 eyalet arasında zikredilmektedir.²³ Sofyalı Ali Çavuş'un eserinde, Ayn-i Ali Efendi'nin

²¹ Ali Efendi Ayn-i, *Risale-i Kavanin-i Âl-i Osman*, Türkiye Büyük Millet Meclisi (Ankara: Kütüphanesi El Yazması, 1018), 11

²² *Ayn-i Ali Efendi, Risale-i Kavanin-i Âl-i Osman*, s.11

²³ İlhan Şahin. "1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memür Edilen Yeni-il ve

sunduğu verilere paralel bilgiler bulunmakta ve her iki yazar da benzer kaynaklardan faydalanmaktadır. Çavuş, Bağdat Eyaleti'ni yirmi sancakla tanımlarken, bunlardan sekizini coğrafi bağlamda değerlendirmiştir. Ane, Bağdat Eyaleti içerisinde konumlandırılırken, Cessan ve Kabur sancakları üzerinde durulmakta; ancak Derteng ve İmadiye hükûmetlerine yer verilmemektedir. Diğer sancaklar ise her iki eserde tutarlılık göstermektedir.²⁴

Bağdat Eyaleti'nin yapısal dönüşümü, 1669 yılında 19 sancakla başlayıp, 18. yüzyılın başlarında 16'ya ve 1735-1736 tarihinde yalnızca 7 sancaka düşmesiyle devam etmiştir. Bu süreç, eyaletin coğrafi sınırlarının ve idari dinamiklerinin sürekli değiştiğini, sancak sayısındaki dalgalanmaların ise bölgenin siyasi ve sosyal koşullarıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bu değişiklikler, sadece idari bir yeniden yapılanmanın değil, aynı zamanda bölgenin tarihsel bağlamının da bir yansıması olarak değerlendirilebilir.²⁵

1.3. Ekonomik Durum

Bu bölümde, Osmanlı idaresi altındaki Bağdat'ın ekonomik durumu, tarımsal, sanayi-ticari ve sosyal açılarından kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır. XIX. ve XX. yüzyılda Bağdat'a yönelik zengin veri kaynakları bulunmasına rağmen, bu döneme ilişkin istatistikî verilerin yetersizliği ve bilgi sınırlılıkları dikkat çekmektedir. Ekonomik değerlendirme için, üretim ve tüketim kaynaklarının detaylı incelenmesi gerektiği vurgulanacaktır.²⁶

Halep Türkmenleri", *Tarih Dergisi*, S.33, 2017, ss. 227- 236.

²⁴ Şahin, "Tımar Sistemi", 920

²⁵ Orhan Kılıç. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati, (Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997), 48

²⁶ Hemn Mohammed Qadır. *Osmanlı idaresinde Bağdat (1638-1650)*. 2019, 48

Ziraat

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım arazileri, mülk, vakıf ve miri olmak üzere üç ana kategoriye ayrılmıştır. Mülk arazileri özel şahıslara aitti, vakıf arazileri ise belirli amaçlar doğrultusunda kullanılmak üzere kimseye ait olmayan topraklardı. Vakıf arazilerinin kullanımı, vakfiye senedindeki hükümlerle sınırlıydı. Miri araziler ise devletin mülkiyetinde olup, bireylere tarım için kiralanmaktaydı. Bu sistem, Osmanlı'daki tarım yöntemleri ve mülkiyet ilişkilerinin karmaşıklığını göstermektedir.²⁷ Miri topraklar, devlete ait olup tarımsal üretim için köylüler arasında parçalara ayrılarak tahsis edilirdi. Köylüler, belirli bir vergi karşılığında bu toprakları sınırlı bir süre kullanabiliyordu. Devlet, verimli topraklar için 60-80 dönüm, orta verimli topraklar için 80-100 dönüm ve kıraç topraklar için 100-150 dönüm ölçüleri belirleyerek tarımsal üretimi teşvik etmeyi ve toplumun gıda ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlıyordu.²⁸

Bağdat Eyaleti'nde ekonomik yaşamın merkezinde tarımsal üretim yer almaktadır. Coğrafi koşullara bağlı olarak pirinç, arpa, mercimek, şeker, nohut, susam ve soğan gibi ürünler öne çıkarken, meyvecilik, bağcılık ve sebzeçilikte de çeşitli faaliyetler yürütülmektedir. Tarım iki ana kategoriye ayrılır; kış tarlaları, tarım arazisinin %70'ini, yaz mahsulleri ise %30'unu oluşturur. Bu durum, bölgenin tarımsal verimliliğini ve ekonomik dinamizmini olumlu yönde etkilemiştir.²⁹ Evliya Çelebi, Bağdat'ın verimli toprakları ve elverişli ikliminin yüksek tahıl üretimi ve geniş hurma bağları ile dikkat çektiğini belirtmektedir. Bölgede hastavi ve bedraisi hurmaları, deniz ve kara yollarıyla uzak bölgelere sevk

²⁷ Mithat Sertoğlu. "Osmanlı İmparatorluğunda devrinde toprak dirliklerinin çeşitli şekilleri", VI. Türk Tarihi Kongresi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1961), ss. 281- 293.

²⁸ Sertoğlu "Osmanlı İmparatorluğunda", 281.

²⁹ Aynas Saadi Abdullah, *Tarih Al-Irak Al-Hadis 1258-1914*, (Bağdad: Dar El-Mektebe Adnan, 2014), 125

edilirken, hurma ağaçlarının odunları inşaatta, lifleri ve yaprakları ise el işlerinde kullanılmaktadır. Bu özellikler, Bağdat'ın tarımsal ve ticari potansiyelini artırarak ekonomik aktiviteleri desteklemektedir.³⁰ Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki çatışmalar, Bağdat ekonomisini olumsuz etkilemiş ve uzun süren mücadeleler sonucunda şehrin ekonomik durumu sürekli bozulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, toprak ve tarım sistemini asker ve sivil memurların ihtiyaçlarını karşılamak için düzenlemiş, bu nedenle gerekli ekonomik ve ticari yatırımları göz ardı etmiştir. Tarım arazilerinin incelenmesi yapıldığı halde, arazi dağıtımında ve tarımsal vergi sisteminde istenen düzeltmeler yapılamamış, bu durum tarımsal gelişimi olumsuz yönde etkilemiştir.³¹ Bağdat'ta tarımın gelişimini engelleyen birçok faktör bulunmaktadır. Doğal afetler, iletişim eksiklikleri ve ulaşım kesintileri, üretim süreçlerini yavaşlatan kış koşulları, çağın gerisinde kalan tarımsal aletler ile geleneksel sulama yöntemleri önemli sorunlardır. Ayrıca, köylülere tahsis edilen arazilerin yetersiz gelirleri ve artan vergi yükleri, tarımsal faaliyetlerin sürekliliği üzerinde olumsuz etkiler yaratarak ekonomik büyümeyi tehdit etmektedir.³²

Sanayi ve Ticaret

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'daki siyasi ve ekonomik gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Siyasi istikrarsızlık ve enflasyon nedeniyle mali sıkıntılar yaşayan Osmanlı, Avrupa menşeli malların pazarında artış göstermesine neden olmuştur. Bu durum, yerel endüstrilerin Avrupa'daki rekabetle karşılaşmasına yol açarak Osmanlı ekonomisinin dinamiklerini etkilemiş ve yerel sanayi-

³⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Hazırlayan. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), (İstanbul: C.IV, Yapı Kredi Yayınları, 2010), 152

³¹ *Abdullah, Tarih Al-Irak*, s.491.

³² Mehmet Ali Ünal. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 1997.

nin gelişimini sekteye uğratmıştır.³³ Osmanlı İmparatorluğu, yerli malları korumak amacıyla yüksek gümrük vergileri uygulayamamış ve Avrupalı mallarına düşük vergiler koyarak girişlerini kolaylaştırmıştır. Bu durum, yerli ustaların kaybolmasına yol açmış olsa da Bağdat gibi büyük şehirlerde sanayi ve el sanatları hala önemliydi; yün, pamuk ve ipek tekstilleri üretilmekteydi. Avrupa'dan gelen seyyahlar bu ürünleri övmüş, kadınlar evlerinde el yapımı renkli şallar üretmiştir. El sanatları genellikle yerli malzemelerden üretilmiştir.³⁴

Pedro Teixeira'nın seyahatnamesinde, Bağdat'ın canlı ticari hayatı, pamuk ve ipek üretimi, aktif dokuma tezgahları ve gümrük binaları ile betimlenmektedir. Şehirdeki Müslüman kuyumcular öne çıkarken, sanayi işçilerinin kötü çalışma koşulları ve yüksek vergiler dikkat çekmektedir. Tüccarlar, siyasi ilişkiler aracılığıyla piyasaları kontrol ederken, iç ve dış ticaret için farklı vergiler uygulanmakta ve her kentin kendine özgü vergi ölçekleri ve gelenekleri bulunmaktadır.³⁵ Köylerde ve şehir pazarlarında el emeğiyle üretilen ürünlerin türü ve miktarı, sınırlı satın alma güçleri nedeniyle insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla talep ettikleri eşyalardan oluşmaktadır. Bu ihtiyacın başında tarım araçları (pulluk, orak, elek), ardından mutfak eşyaları (tencere, tava, bıçak, tabak) ve temel kıyafetler gelmektedir. Bu ürünler, sınırlı sayıda zanaatkar tarafından üretilip köylülere veya diğer insanlara satılmakta, bu durum da pazarlardaki ürünlerin miktar ve kalite açısından kısıtlı olmasına yol açmaktadır.³⁶

Bağdat'ın stratejik konumu, uluslararası ticaret yollarının keşişim noktası olmasıyla tarih boyunca cazibe ve ticaret merkezi

³³ Hammer, *Osmanlı Devleti, C.V, s.1405-1406.*

³⁴ Abdullah, *Tarih Al-Irak, 496.*

³⁵ Abdullah, *Tarih Al-Irak, 498.*

³⁶ Abdullah, *Tarih Al-Irak, 498.*

olmuştur. Şehrin iç ticaretinde öne çıkan iki ana yol, Basra-Bağdat ve Bağdat-Musul güzergahlarıdır; ayrıca Bağdat-Helvan ve Bağdat-Kerkük-Altınköprü yolları da önemlidir. Nehir taşımacılığı da Bağdat'taki malların taşınmasında büyük rol oynayarak şehrin ekonomik canlılığını ve ticari etkileşimini artırmaktadır.³⁷ Nehir yolları, Musul ile Bağdat ve Basra-Bağdat bağlantıları sayesinde Hindistan'dan gelen malların transit geçişini kolaylaştırarak Bağdat'ın gümrük gelirlerini artırıyordu. Ancak yaz aylarında su seviyesinin düşmesi ulaşımı zorlaştırıyordu. XVII. yüzyılda Bağdat ve Basra'yı ziyaret eden Tavernier, nehir taşımacılığının zahmetli ve maliyetli olduğunu, Basra'dan Bağdat'a ulaşmanın 60 günden önce mümkün olmadığını belirtmiştir. Ulaşımında genellikle kare biçimli sallar kullanılıyordu.³⁸

Bağdat, ticaret açısından önemli bir merkez olup, Basra ticaretine büyük ölçüde bağımlıdır. Hindistan, İran, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye ve Suriye gibi bölgelerden mal alışverişi yapılmaktadır. Kervan yollarının kesişim noktasında bulunması sayesinde Bağdat, bakır, ham ipek, altın, gümüş, keten, şeker ve kahve gibi değerli ürünlerle zenginliğini sürdürmektedir. Önemli ticaret yolları arasında Bağdat-İsfahan, Bağdat-Mardin, ve Bağdat-Halep hattı yer almaktadır.³⁹ Bağdat, yalnızca transit ticaretin yapıldığı bir merkez değil, aynı zamanda çeşitli ürünlerin satıldığı bir pazar noktasıydı. Katib Çelebi, Bağdat'a Hindistan'dan baharat, Basra'dan hurma, Batayih'den şeker kamışı ve pirinç, Vasıt'tan elma, üzüm ve limon gibi yiyeceklerin getirildiğini belirtmektedir. Ayrıca, Bağdat'tan hurma, limon, narenciye ve pirinç ihraç edilmekteydi. Bu durumu,

³⁷ İbrahim Özgül. "Bağdat ve Basra Kalelerinin Tamirati ve İmar Faaliyetleri (1705-1717)", (İstanbul: *International Journal of Social Science*, S.52, 2016),255

³⁸ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 243-244

³⁹ Abdullah, *Tarih Al-Irak*, 506.

Bağdat'ın önemli ticaret yollarının kesişim noktasında yer almasının sağladığı avantajlar öne çıkarmaktadır.⁴⁰

1.4. İلمي ve Kültürel Durum

Bağdat'ın sosyo-kültürel yapısı, tarihsel seyahatnamelerle belgelenmiştir; özellikle Evliya Çelebi'nin gözlemleri, şehirdeki etnik ve dilsel çeşitliliği ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Çelebi, Bağdat'ın nüfusunun farklı milletlerden oluştuğunu ve Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe gibi dillerin konuşulduğunu belirtmekte, ayrıca küçük bir kesiminin Ermenice ve Hintçe gibi dillerde de bilgi sahibi olduğunu kaydetmektedir. Bu durum, Bağdat'ın kültürel bir merkez olmasının ve çok dilli etkileşimlerin yaşandığının altını çizmektedir.⁴¹ Teixeira, Bağdat'taki dilsel durum hakkında şu bilgileri kaydetmektedir: *“Bölgedeki nüfusun büyük bir kısmını Araplar oluşturmakta olup, geri kalan kısımlar Türkler, Kürtler ve Acemler (İranlılar) ile temsil edilmektedir. Savaş koşulları nedeniyle Bağdat'ta yaşayan Acemlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu şehirdeki halk, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini konuşmaktadır; ancak Türkçe, en yaygın olarak kullanılan dil konumundadır.”*⁴²

Bağdat halkı genellikle beyaz ve buğday tenli, sakallı ve estetik açıdan çekici bireylerden oluşmaktadır. Teixeira'nın Seyahatname'sinde, bu toplumun erkeklerinin çoğunun inatçı ve sevecen olduğu, at sırtında seyahat ettikleri ve çeşitli mesleklerde çalıştıkları, özellikle askerlik ve ticaretle uğraştıkları vurgulanmaktadır.⁴³ Bölge halkının tarihsel süreçteki giyim tarzları, ik-

⁴⁰ Erdiñ Gülcü. *Osmanlı İdaresinde Bağdat 1534-1623*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999), 456

⁴¹ *Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.IV, 568-570.

⁴² Orhan Yazıcı-Abdullah Sami Tekin. *“Pedro Teixeira'in Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri”*, (Samsun: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.X, S. 49, 2017), 166

⁴³ Yazıcı- Tekin, *“Pedro Teixeira'in Seyahatnamesi”*, 166.

lim koşullarının etkisiyle şekillenmiştir. Evliya Çelebi'nin "*Seyahatname*" eserinde belirttiği gibi, erkeklerin özellikle üst tabakadan olanları, sert kış koşullarında samur ve sincap kürkleri ile atlas kumaşları tercih ederken, sıcak havalarda renkli sofra kumaşları ve beyaz üstlükler giydikleri görülmektedir. Bu bilgiler, dönemin giyim geleneğini ve hava koşullarının etkilerini yansıtmaktadır."⁴⁴

2. Bağdat'ın Arap Dili Edebiyatı ve Gramerine Etkisi

2.1. Arap Dili ve Edebiyatına Etkisi

Bağdat, İslam'ın Altın Çağı'nda Arap dili ve edebiyatının önemli bir merkezi haline gelmiştir. Şehrin kozmopolit yapısı, farklı kültürlerden gelen bireylerin etkileşimde bulunmasını sağlayarak Arap dilinin zenginleşmesine ve yeni edebi türlerin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Bu dönemde kurulan kütüphaneler ve bilim merkezleri, dünya genelinden bilim insanları, şairler ve yazarlar için çekim merkezi olmuş, böylece Bağdat'ın entelektüel hayatı canlanmıştır. Abbasi halifelerinin sanata ve edebiyata gösterdiği yoğun ilgi, bu sürecin kilit bir unsuru olmuştur. Özellikle çeşitli dillerden gerçekleştirilen çeviri faaliyetleri, Arap diline yeni kelimeler ve kavramlar kazandırarak dilin ifade gücünü önemli ölçüde artırmıştır. Ayrıca, bu dönemde yetişen şairler ve yazarlar Arap edebiyatına yenilikçi bir perspektif getirerek farklı edebi türlerin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Sonuç olarak, Bağdat, Arap edebiyatının klasik dönemden modern döneme geçişinde belirleyici bir rol oynamış, çeşitli edebi akımların ve tarzların oluşturulmasına zemin hazırlamıştır.

⁴⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.IV, 568-570.

2.2. Arap Gramerine Etkisi

Bağdat, Arap gramerinin sistematikleşmesi ve kurallarının oluşturulmasında kritik bir rol oynamıştır. Farklı dil topluluklarının bir arada yaşaması, dil bilimcilerin Arap dilinin yapısına dair daha derin bir anlayış geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. Özellikle Sibaveyh gibi önde gelen dilbilimciler, Bağdat'ta gerçekleştirdikleri çalışmalarla Arap gramerinin temellerini atmış ve “*el-Kitab*” gibi eserlerinde dilin gramer yapısını kapsamlı bir şekilde incelemişlerdir. Bağdat'taki akademik ortam, gramerle ilgili çalışmaların ilerlemesine katkıda bulunmuş; farklı dilbilim okullarının kurulması ve gramer tartışmalarının yapılması, Arap gramerinin zenginleşmesine ve derinleşmesine yol açmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen gramer incelemeleri, Arap dilinin yapısını anlamak ve doğru bir biçimde kullanabilmek için önemli kaynaklar haline gelmiş, günümüzde de Arapça öğrenenler için başvuru temel eserler arasında yer almıştır. Bağdat'taki gramer çalışmaları, yalnızca Arap dilinin anlaşılması için değil, aynı zamanda diğer dillerin analizi ve karşılaştırılması için de bir model teşkil etmiştir.⁴⁵

2.2.1. Nahiv İlmine Etkisi

Bağdat, tarihsel olarak pek çok köyden oluşan bir alanda, önemli bir ticaret merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Horasan kervan yolunun bu bölgeden geçmesi, farklı ticaret yollarının kesişim noktasında yer alan Bağdat'ın önemini artırmıştır. Bu coğrafi avantaj sayesinde her ay çeşitli panayırlar düzenlenmiş, ticaret ve ekonomik faaliyetler canlılık kazanmıştır. Hz. Ömer dönemine kadar haraç bölgesi olarak varlığını sürdüren bu alan, Hz. Ömer'in burayı vakıf arazisi haline getirmesiyle

⁴⁵ Abdullah Yıldırım. *Sekkakide belagat tasavvuru*, (İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, 2020),

büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Bu değişiklik, Bağdat'ın gelecekteki gelişimi açısından temel bir adım olmuştur.

Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur, 145/762 yılında Bağdat'ta bir şehir inşa edilmesi yönünde karar almış ve 149/766 yılında bu inşaat tamamlanarak Bağdat, Abbasi Devleti'nin başkenti olmuştur. Kısa süre içinde Irak'ın önemli merkezlerinden olan Bağdat, özellikle Harunu'r-Reşid ve oğlu Me'mun tarafından kültür, medeniyet ve bilim alanlarında yükselişe geçerek dönemin en önemli ilim merkezi haline gelmiştir.⁴⁶ Özellikle 9. ve 12. yüzyıl arasında, İslam kültür ve medeniyet tarihinin "altın çağı" olarak bilinen dönemde, Bağdat dünya genelinden gelen insanların oluşturduğu kozmopolit yapısıyla nüfusunu yaklaşık 1,5 milyona ulaştırmış ve dönemin en yoğun yerleşim alanlarından biri olmuştur. 9. yüzyılda, Basra ve Kufe'nin ilim ve kültürdeki önderlik konumunu kaybetmesinin ardından Bağdat, sadece Arapça konuşan bilgini değil, dünyanın dört bir yanından farklı bilim insanlarını da kendine çekmeyi başarmıştır. Bu durum, Bağdat'ın yalnızca bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda dönemin en önemli entelektüel merkezi haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Çeşitli kültürlerin, düşüncelerin ve bilimlerin bir araya gelmesi, bu şehirde sanatsal ve bilimsel faaliyetin artmasına, kütüphanelerin, müzelerin ve okulların açılmasına katkıda bulunmuştur. Sonuç olarak Bağdat, hem geçmişte hem de kültürel miras açısından önemli bir rol oynamış, insanlık tarihine önemli katkılarda bulunmuştur.

2.2.2. Sarf İlmine Etkisi

IV./X. asırda, sarf ilmi çalışmaları Bağdat dil okuluna mensup alimler tarafından sürdürülmüş, bu okulun önde gelen isim-

⁴⁶ Hamit Salihoğlu, *Abdulkarim el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi*, (Diyarbakır: Seyda Yayınları,2018), s. 14

lerinden Ebū Ali el-Farisi'nin (ö. 377/987) Büveyhi hükümdarı Aduddü'd-Devle'ye takdim ettiği et-Tekmile adlı eseri ile öğrencisi İbn Cinni'nin et-Taşrifü'l-mulūk ve el-Ḥaşa'ış adlı eserleri, sarf ilmi metodolojisinin önemli bir aşamasını oluşturmuştur. İbn Cinni, dilbilim alanında derinlemesine çalışmalar yaparak özellikle sarf ilmi üzerine önemli katkılarda bulunmuştur. Sülasi fiillerin sistematik bir şekilde incelenmesiyle, Arapça'daki fiil yapılarının daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Özellikle, İbn Cinni altı farklı sarf kalıbı (bap) geliştirmiştir. Bu kalıplar, Arapça'nın zengin fiil yapısını anlamak için bir temel oluşturmuş ve dilbilimciler tarafından geniş bir şekilde kabul görmüştür. Emsile-i muhtelifenin sistematik olarak düzenlenmesi, fiillerin yapı ve fonksiyonlarını belirlemek adına önemli bir adım olmuştur.

İbn Cinni'nin çalışmaları, sülasi, ruba'î (dört harfli) ve ḥumasi (beş harfli) kelimelerin sayısal yapılarının yanı sıra, bu kelimelerin sahih (doğru köklü) ve illetli (hatalı köklü) yapısal durumlarını da dikkatle incelemekteydi. Bu tür bir ayırım, kelimelerin türetilmesi ve kullanımı açısından önemli bir disiplin sağladı. İbn Cinni'nin sistematik tasnifi, IV./X. yüzyılda sarf ilminin gelişiminde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmekte, çünkü bu yaklaşım, dilbilimsel analizde derinlik kazandırarak sonraki nesillere aktarılması gereken bir bilgi birikimi yaratmıştır. Sarf ilminin bu yeni yönelimi, Sibeveyh'in ortaya koyduğu kurallara dayanmakta, Arap dil bilginleri bu kuralları kendi terminolojileriyle genişleterek, dilin zenginliğini ortaya koymayı hedeflemişlerdir. Özellikle bu dönemde, dilbilimciler, Sibeveyh'in çalışmalarını baz alarak, daha fazla örnek ve açıklama ile bu kuralları derinleştirip yeni eserler üretmişlerdir. Böylece, İbn Cinni ve onun öncülleri, Arap dilinin gramer yapısını anlamada önemli bir mihenk taşı olmuşlardır. Arap dil bilimi, bu gelişmeler sayesinde sadece bir yazım kuralı sis-

temi haline gelmekle kalmamış, aynı zamanda dilin kullanımını, edebi yönlerini ve kültürel boyutlarını da kapsayan bir bilim dalı haline gelmiştir. Sonuç olarak, bu alandaki çalışmalara ve literatüre yapılan katkılar, Arapçanın tarihsel ve edebi gelişiminde belirleyici roller üstlenmiş ve sonraki nesiller için yol gösterici bir kaynak oluşturmuştur.⁴⁷

IV. ve X. asırdan günümüze kadar İslam dünyasının doğu ve batısında Arap dili üzerine yürütülen çalışmalar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Bu süreçte, Arap dilinin sarf alanında değerli eserler kaleme alınmış ve bu eserler, başta Arap dünyası olmak üzere Osmanlı toprakları, İran, Hindistan ve Orta Asya ülkelerinde uzun yıllar boyunca ders kitabı olarak kullanılmıştır.⁴⁸

2.3. Bağdat Dil Ekolü

Bağdat, Abbasiler dönemi boyunca ilim ve edebiyatın kalbinin attığı bir merkez olmuştur. Tarihin bu özgün döneminde, farklı coğrafyalardan ve kültürel arka planlardan gelen alimler, Bağdat'a akın ederek, şehrin entelektüel çeşitliliğine büyük katkılar sağlamışlardır. Bu alimler, kendi bölgelerinde geliştirdikleri bilimsel ve kültürel birikimleri, Bağdat'a taşıyarak burada yeni ilim dallarının ve düşünce sistemlerinin gelişmesine olanak tanıdılar. Her bir alim, farklı felsefi düşünceler, edebi yaklaşımlar ve bilimsel metotlarla kente katkıda bulunarak, Bağdat'ın entelektüel zenginliğini pekiştirmiştir. Bu etkileşim, sadece bireysel bilgi alışverişiyle kalmayıp, aynı zamanda farklı düşünce sistemlerinin karşılaşması ve üretken tartışmaların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece, Bağdat, homojen bir kültürel yapıdan ziyade, heterojen medeniyetlerin buluş-

⁴⁷ Kitābu't-Tekmilē li Ali Hasan b. Abdilgaffār en-naḥvī (1999). (thk. Kāzım Bahr el-Murcān), Beyrut: 'Ālemu'l-Kutub.

⁴⁸ Kılıç, Hulusi. "Sarf", DİA, XXXVI: 136-137, İstanbul: TDV, 2009, 136-137.

ma noktası haline gelmiştir. Bu çeşitlilik, yalnızca akademik anlamda değil, aynı zamanda sanatsal ve edebi alanda da kendini göstermiştir. Özellikle göze çarpan, Fars, Arap, Yunan ve Hint kültürlerinin etkileriyle şekillenen düşünsel ortam, yeni ve özgün fikirlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bağdat'ın bu dönemdeki rolü, ilim ve sanatın sentezlendiği bir platform olması ve farklı kültürlerin bir araya gelerek zengin bir entelektüel miras oluşturması sayesinde, yalnızca bir ilim merkezi değil, aynı zamanda kültürel bir sentez noktası olarak da nitelendirilmiştir. Bu durum, Bağdat'ın tarihsel önemi ve insanlık düşünce tarihindeki yeri açısından son derece değerlidir.⁴⁹

Bu durum, nahiv ilmi açısından benzer bir süreç izlemiştir. Bağdat'a gelen Basra ve Kufe dil alimleri, burada bir araya gelerek karşılıklı etkileşimde bulunmuş ve dil ile gramer konularında tartışmalar gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca, bu iki dil ekolüne mensup alimler, ders halkaları ve diğer fırsatlar aracılığıyla nahivle ilgili görüşlerini yayma çabasında bulunmuşlardır. Bağdat'ta faaliyet gösteren dil ve gramer alimleri de, Basra ve Kufe ekollerinin dil ve gramerle ilgili görüşlerinden faydalanarak, her iki tarafın bakış açılarını değerlendirmiş ve bu görüşler arasından uygun bulduklarını seçip kendi meşreplerine entegre etmişlerdir. Bu süreç, dil bilimi alanında zengin birikimlerin oluşmasına katkıda bulunmuştur.⁵⁰ Bu bağlamda, her iki dil mektebine yönelik seçici bir yaklaşım benimseyen ve bu doğrultuda yeni bir metodoloji geliştiren dil ve gramer uzmanlarından oluşan bir topluluk, "*Bağdat Dil Ekoli*" olarak bilinen yeni bir dil ekolünün ortaya çıkmasına zemin hazır-

⁴⁹ Doğan, Esra. Kaçarlar Devrinde İran Hac / Atabat Seyahatnamelerinde Bağdad / Kazimeyn, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü'sSelam) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008, 2011, cilt: II, s. 447-494.

⁵⁰ Said el-Avgani, min Tarihi'n-Nahvi'l-Arabi, Darul-Fikr, yr. yok, trh. Yok.

lamıştır. Bu ekol, hicri dördüncü yüzyılın başlarında Bağdat'ta kurulmuştur.⁵¹

Bu dönemden itibaren, Bağdat'taki dil ve gramer alimleri, nahiv üzerine eserler ve araştırmalarında Basra ve Kufe dil mekteplerinin görüşlerini uzlaştırma çabalarına yönelmişlerdir. Bu süreçte, her iki dil mektebinin görüşlerini harmanlayarak yeni bir üslup ve yöntemi benimseyen bir nesil ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, bu iki dil mektebinden beslenen, bu çerçevede derin incelemeler yapan ve sonuçta yeni bakış açıları geliştiren bir başka nesil de meydana gelmiştir. Bu yeni nesil alimlerden bazıları, Kufe dil ekolünün görüşlerine eğilim göstermiştir. Ön plana çıkan bu alimler arasında İbn Keysan, İbn Şu-kayr ve İbnü'l-Hayyat (ö. h. 320) bulunmaktadır. Diğer bir grup ise Basra dil ekolüne yönelmiştir; bu grubun öne çıkan isimleri Zeccai, Ebu Ali el-Farisi ve İbn Cinni'dir. Bu dil ekollerinin ardından, Endülüs, Mısır ve benzeri bölgelerde yeni dil okulları ortaya çıkmış ve kurulmuştur. Bu gelişim, Arap dili ve grameri alanındaki akademik zenginliği arttırmış, farklı perspektiflerin ve yöntemlerin oluşmasına katkı sağlamıştır.

2.3.1. Bağdat Dil Ekolünün Önemli Temsilcileri

Bağdat, Hicri sekizinci yüzyılda Ebu Ca'fer el-Mansur tarafından inşa edilmiştir ve bu şehir, 146/763 yılında "*Medinetü's-Selam*" (Selam Şehri) adıyla anılmaya başlanmıştır. Ebu Ca'fer el-Mansur, Abbasi Halifeliği'nin ikinci halifesi olarak, Bağdat'ı başkent yaparak, burada siyasi ve kültürel bir merkez oluşturmayı hedeflemiştir. "*Medinetü's-Selam*" ismi, hem şehrin huzur ve barış sunan bir yer olma özelliğini hem de halifelik otoritesinin gücünü simgeler. El-Mansur'un bu isimlendirmesi,

⁵¹ Şevki Dayf, Ahmed Abdusslam, el-Medarisu'n-Nahviyye, Daru'l-Me'arif, yr., yok, trh., yok.

Bağdat'ın İslam dünyasının merkezi haline gelmesine katkıda bulunmuş ve bilim, sanat ile kültür alanında önemli bir buluşma noktası olmuştur. Şehir, özellikle İslam bilimlerinin ve felsefesinin geliştiği bir merkez haline gelirken, birçok büyüleyici yapı ve kütüphane ile donatılmıştır. Bu dönemde Bağdat, sadece bir siyasi merkez değil, aynı zamanda medeniyetlerin kültürel alışverişine ev sahipliği yapan önemli bir şehir haline gelmiştir. Bu bağlamda "*Medinetü's-Selam*", yalnızca bir yerleşim yeri değil, aynı zamanda döneminin barış, bilgiyi ve kültürel etkileşimi temsil eden simgesi olmuştur.⁵²

IX. yüzyılda İslam dünyasında bilimsel ve kültürel faaliyetlerin merkezinde Bağdat'ın yükselmesi, Basra ve Kufe şehirlerinin tarihsel popüleritelerinin zayıflamasına neden olmuştur. Bağdat'ın halifelik merkezi olması, Basra ve Kufe'deki gramer bilgini ve dilbilimcilerini buraya çekmiş ve onları tek bir potada birleştirmiştir. Abbasi halifeliği döneminde, Basra ve Kufe dil ekollerine mensup dilbilginleri, Bağdat'ta tartışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu ilmi tartışmalar, hicri üçüncü asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Basra dil ekolüne mensup gramer bilgini Ahfeş el-Avsat, Bağdat'ta ikamet ettiği dönemde, Kufe dil ekolü mensupları için önemli eserler yazmıştır. Hazırladığı bu eserler, Kufe dil ekolü öğrencilerine ders olarak okutulmuş ve bu ilmi faaliyet; Basra ve Kufe dil ekollerinin birbirine yaklaşmasını sağlamıştır. Bu yakınlaşma, nihayetinde Bağdat dil ekolünün temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, dil bilimindeki tartışmaların zenginleşmesine ve yeni bir akademik geleneğin doğmasına katkıda bulunmuştur.⁵³

Hicri dördüncü asrın ikinci yarılarında, Bağdat'ta ortaya

⁵² el-Bağdadi, Hatib. Ebubekir Ahmed b. Ali. Tarihu Bağdad. Thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1417/1997

⁵³ Mahmud, Mahmud Hüseyini. el-Medresetü'l-Bağdadiyye fi tarihi'n-nahvi'l-Arabi, Beyrut: Daru Ummar, 1407/1986.

çıkan yeni dil ekolü, dönemin gramer anlayışını köklü bir biçimde etkilemiştir. Bu süreçte, daha önce Basra ve Kufe gramer ekollerinin ele aldığı meseleler derinlemesine incelenmiş ve her iki ekolün görüşleri bir araya getirilmiştir. Basra ekolü, dilin mantıksal ve kuramsal boyutlarına odaklanırken, Kufe ekolü ise daha pratik ve uygulamaya yönelik bir yaklaşım benimsemiştir. Bağdat'ta ortaya çıkan ekol, bu zıt görüşleri harmanlayarak zenginleşmiş ve yeni bir gramer anlayışının temelini atmıştır. Ekolün mensupları, uzun bir süre Bağdat'ın entelektüel ortamında bir araya gelerek, karşıt görüşleri birleştiren çalışmalar yapmışlardır. Bu sayede, her iki ekolün gramer birikimi, Bağdat'ta yeniden yapılandırılmıştır. Bu derinlemesine inceleme ve sentezleme süreci, Bağdat'ın bir bilim ve düşünce merkezi olarak yükselmesine katkıda bulunmuş ve ardından gelen nesillere de önemli bir miras bırakmıştır. Böylece, bu entelektüel faaliyet "*Bağdat ekolü*" adıyla anılmaya başlamış ve dil bilimi alanında kalıcı bir etki yaratmıştır.

Bağdat'ın demografik yapısı, başlangıçta Kufe dil ekolünün görüşlerinin ön planda olmasına zemin hazırlamıştır. Kufe'nin çoğunluğu, özellikle dil ve edebiyat alanında önemli bir etkendi. Ancak, hicri dördüncü yüzyılda Basra dil ekolü mensuplarının sayısının artışı ve bu ekolün eserlerinin geniş bir coğrafyada yayılması, zamanla Basra'nın görüşlerinin daha fazla benimsenmesine yol açmıştır. Bağdat dil ekolü ise, Kufe ve Basra ekollerinin aksine, hadislerden istişhad etme eğiliminde olup, bu durum onun metodolojik yaklaşımını belirleyen önemli bir unsurdur. Bağdat dil ekolü, istişhad kaynakları içerisindeki zengin çeşitliliğiyle dikkat çeker; sema' (dinleyiş), kıyas (benzerlik üzerine değerlendirme), şaz kıraatler (farklı okuma biçimleri) ve şiir gibi unsurları kullanarak daha geniş bir tartışma ve inceleme alanı oluşturmuştur. Bu yaklaşım, Bağdat dil ekolünün, diğer ekollere nazaran farklı bir çizgide gelişmesi-

ni ve dilbilgisi kuralları ile edebi eserlerin daha derinlemesine incelenmesini sağlamıştır. Sonuç olarak, Bağdat dil ekolü, hem Kufe hem Basra'nın etkilerini birleştirerek kendi özgün metodolojisini oluşturmuş ve bu süreçte İslam dünyasının dil bilim ve edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur.⁵⁴

2.3.1.1. Ebu Ali el-Farisi

Ebu Ali Hasan b. Ahmed b. Abdilğaffar el-Farisi el-Fesevi, tanınmış bir müsteşrik olup, 10. yüzyılda yaşamış ve özellikle dil ve edebiyat alanında önemli katkılarda bulunmuştur. İran'ın Fesa şehrinde dünyaya gelen Farisi, genç yaşta Bağdat'a göç etmiş ve burada dönemin önde gelen ilim adamlarıyla eğitim alma fırsatı bulmuştur. Bu bağlamda, Ebu İshak ez-Zeccac ve Ebu Bekr es-Serrac gibi ünlü hocalardan ders alarak dil bilgisi ve edebiyat konularında derinlemesine bilgi edinmiştir. Eğitimi tamamladıktan sonra Halep'te bir süre ikamet etmiş ve bilimsel çalışmalarına orada da devam etmiştir. Bu süreçte, dili ve edebiyatı daha iyi anlamak için Mu'tezile ekolünün düşüncelerini benimseyerek, felsefi ve teolojik konularda da derinleşmiştir. Mu'tezile, rasyonel düşünceyi esas alan bir anlayış olarak, onun entelektüel gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Farisi'nin en bilinen eserleri arasında "el-İzah", "et-Tekmile" ve "el-Hücce fi 'ileli'l-kıraa" yer almaktadır. "el-İzah", dil bilgisi ve edebiyatın temellerini açıklayan bir eser olarak, dönemin dil anlayışında önemli bir yere sahiptir. "et-Tekmile" ise, yine dilbilgisi üzerine çalışmalara katkıda bulunan bir metin olarak dikkati çeker. "el-Hücce fi 'ileli'l-kıraa" ise Kuran okuyuşlarıyla ilgili detaylı bilgiler sunarak, Kuran'a dair farklı okuma yollarını açıklayan önemli bir eserdir. Bu eser, hem dil bilimi hem de teoloji açısından zengin içerik sunması bakımından dikkat

⁵⁴ Mahmud, el-Medresetü'l-Bağdadiyye fi tarihi'n-nahvi'l-Arabi, 128,

çekmektedir. Ebu Ali Hasan el-Farisi, 377/987 yılında vefat etmiştir; ancak eserleri, dil ve edebiyat alanındaki etkisiyle sonraki nesillere ışık tutmaya devam etmiştir. Onun çalışmaları, sadece kendi dönemindeki bilginler için değil, aynı zamanda sonraki yüzyıllardaki Müslüman düşünürler ve araştırmacılar için de önemli bir referans kaynağı olmuştur.⁵⁵

2.3.1.2. İbn Cinni (ö. 392/1002)

İbn Cinni, asıl adı Ebü'l-Feth Osman b. Cinni olan önemli bir dilbilimci ve dil teorisyeni olarak 330/941 yılından önce Bağdat'ta doğmuş ve burada eğitim vermiştir. Sarf ilmi üzerine derin bir bilgiye sahip olan İbn Cinni, bu alanda kendisinden daha kıymetli eserler bırakmamıştır. Bilhassa Ebu Ali el-Farisi, onun ders verdiği camiye giderek kendisine sarf ilminden sorular yönelmiş; fakat sorularına tatmin edici yanıtlar alamayınca, İbn Cinni, kırk yıl boyunca Ebu Ali el-Farisi'nin yanından ayrılmamış ve ondan istifade etmiştir. Bu süre zarfında Ebu Ali el-Farisi'nin ders olarak okuttuğu Mazini'nin "*et-Tasriif*" adlı eserine büyük bir ilgi göstermiş ve bu esere "*el-Münsif*" adına bir şerh kaleme almıştır. Ebu Ali el-Farisi'nin vefatının ardından İbn Cinni, onun mirasını devralarak bu alandaki otoritesini pekiştirmiştir. İbn Cinni'nin iştiak teorisi de bu dönemde geliştirilmiş olup, dil bilimi tarihindeki etkisi büyüktür. Onun eserleri, sarf ilmi üzerine yaptığı katkılar ve derinlemesine analizleri ile günümüze kadar gelmiştir. Özellikle dilin yapısal özelliklerini ve kurallarını açıklama biçimi, dilbilim çalışmalarında önemli bir referans noktası olmuştur. Bu nedenle İbn Cinni, sadece kendi döneminde değil, sonrasında da dil bilimcilerin ve araştırmacıların dikkatini çekmeyi başarmış, ve sarf il-

⁵⁵ Zehebi, Şemsuddin Muhammed Ahmed b. Osman. Siyeru 'a'lami'n-nubela. Thk. Şu'ayb el-Arnaut-Ali Ebu Zeyd, 1401/1981.

minin derinliklerine inen eserleriyle dilbilimin gelişimine büyük katkılar sağlamıştır.⁵⁶

İbn Cinni, Arap grameri tarihinde devrim niteliğinde bir dönüm noktası sağlamıştır. Onun öncesinde, gramer bilgini veya ulûm alimi olan kişiler, dil kurallarını sadece açıklamakla kalmış, kıyasın şartlarını belirlemek ve illetleri ortaya koymakla sınırlı kalmışlardı. İbn Cinni ise, dil olgusunu lafız, terkip ve anlamlar arasındaki ilişkiler üzerinden yorumlamış ve böylece gramerin iç dinamiklerini daha kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Kendinden önceki fıkıh ve kelim bilgilerinin metodolojilerini tasrif bilimine entegre eden İbn Cinni, fıkıh terminolojisinden çeşitli kavramların yanı sıra kelim ilminin terimlerini de gramer alanında kullanma yolunu açmıştır. Örneğin, “*zahirre hamletmek*”, “fer’in asla ve aslın fer’e hamledilmesi” ve “*furuun usule galebe çalması*” gibi fıkıh terimlerini, “*sebeb*”, “*müsebeb*” ve “*müstehil*” gibi kelim terimlerini gramer teorisine dahil etmiştir. Bu yenilikçi yaklaşımı, onun en önemli eseri olan el-Hesais’te belirgin bir şekilde ortaya konmuştur. İbn Cinni, 392/1001 yılında vefat etmiş olup, eserlerinden bazıları şunlardır: el-Hesais, el-Münsif (Şerhü Tasrifü'l-Mazini) ve Sırrü's-sina'a. Bu çalışmaları, gramer biliminin gelişiminde önemli bir yer tutmakta ve dilin yapılandırılmasına dair derinlemesine bir anlayış sunmaktadır.⁵⁷

2.3.1.3. Zemahşeri (ö. 538/1143)

Asıl adı Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri olan bu ünlü alim, 467/1074-1075 yılında Harezmi bölgesinin Zemahşer köyünde doğmuştur. Mekke’de bir süre ikamet etmesi nedeniyle “*Carullah*” (Allah’ın komşusu) unvanıyla anılmıştır. Erken dö-

⁵⁶ el-Afğani, Min tarihi'n-nahv, 123

⁵⁷ ez-Zehebi, Siyerü 'a'lami'n-nübelâ, 17

neminde Ebu Müder ve Nasr b. el-Batir gibi alimlerden ders almış, bu sayede belagat, Arap dili, me'ani ve beyan gibi alanlarda öne çıkan bir otorite haline gelmiştir. Mu'tezile ekolünü benimseyen Zemahşeri, birçok öğrenci yetiştirerek dil ve edebiyat sahasında önemli katkılarda bulunmuştur. Zemahşeri'nin başlıca eserleri arasında "Esasü'l-Belağ", "el-Keşşaf" ve "el-Müfassal" yer almaktadır. "el-Müfassal" isimli eserine on sekiz farklı şerh yazılmıştır; bunlardan beş tanesi yayımlanmış, diğerleri ise henüz yayımlanmamıştır. Bu eseri, Araplara Arapça öğretmek amacıyla kaleme almıştır. "el-Keşşaf" adlı eseri ise Arap dilbilgisinin çeşitli yönlerini derinlemesine ele almakta ve Kur'an ayetlerini dil perspektifinden incelemektedir. Her ne kadar bu eser, tefsir ilmi ile ilgili olarak sınıflandırılrsa da, dilbilgisel yönü itibarıyla da eşsiz bir eser olarak kabul edilmektedir. Zemahşeri'nin çalışmalarını, dil ve edebiyat alanındaki birikimiyle birlikte, döneminin en önemli entelektüel katkılarından biri olmuştur.

Zemahşeri, eserinde edebi sanatların çeşitli türlerini ele alarak Kur'an-ı Kerim'in belagat yönünü derinlemesine incelemiştir. Bu incelemelerinde, takdim, tehir, istifham, nefy, te'kid, emir, nehiy, hazf, beyan, teşbih, mecaz, istiare, kinaye, ta'riz, bedi', cinas ve i'caz gibi retorik unsurları analitik bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Bu unsurlar, Kur'an'daki anlatımın hem zenginliğini hem de derinliğini vurgularken, metnin estetik boyutunu da gözler önüne sererek okuyucuya etkileyici bir deneyim sunmaktadır. Örneğin, istifham (soru sorma) kullanımı, okuyucunun düşünsel katılımını artırarak metinle daha derin bir bağ kurmasına yardımcı olurken, mecaz ve istiare gibi sanatlar ise soyut kavramları somutlaştırarak anlamı daha da derinleştirir. Zengin bir üslup ile örneklendirilen bu sanatlar, kelimelerin ötesine geçerek okuyucunun duygu ve düşüncelerini şekillendiren bir yapı inşa eder. Zemahşeri, bu edebi unsurların nasıl bir araya gelerek anlamı pekiştirdiğini ve okuyucu-

nun duygusal ve düşünsel tepkilerini nasıl etkilediğini sistematik bir şekilde açıklamıştır. Bunun yanı sıra, Kur'an'ın belagat gücünün bir estetik unsur olmanın ötesinde, öğretici ve hitap edici bir özellik taşıdığını vurgulayarak, dini metinlerin edebi yönlerinin de ne denli önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Kur'an'ın sanatsal yapısı, onu sadece bir ibadet metni olmanın ötesine taşıyarak, insan ruhuna hitap eden derin bir ilahi mesaj haline getirir. Zemahşeri'nin çalışmaları, bu çok katmanlı anlatımın ve edebi sanatsal özelliklerin, Kur'an'ı anlama ve yorumlama sürecinde ne denli kritik bir rol oynadığını gözler önüne serer.⁵⁸

Bağdat ve Kufe ile Basra dil ekolleri arasındaki görüş ayrılıkları, Arap dili ve dilbilimi sahasında oldukça önemli ve zengin bir tartışma alanı oluşturmuştur. Bağdat dil ekolüne bağlı olan İbn Şükeyr, İbnü'l-Hayyat ve İbn Keysan gibi isimler, Kufe dil ekolünün daha çok edebi ve folklorik unsurlara odaklanan perspektifini temsil ederken, Kufe'nin dili daha özgür bir şekilde ele alarak, halkın günlük konuşma dilini ve yerel ağızların çeşitliliğini ön plana çıkaran bir anlayış geliştirmiştir. Bu bağlamda, Kufe dil ekolü, dilin kullanımındaki esnekliği ve zenginliği ile öne çıkarken, halkın kültürel kimliğini ve dilin sosyal boyutunu vurgulamaktadır. Buna karşın, Basra dil ekolü, önemli dilbilimciler arasında Zeccaci, Ebu Ali el-Farisi, İbn Cinni, Zemahşeri, İbnü'l-Enbari ve İbn Ya'îş gibi isimlerin yer aldığı bir yapıdadır. Bu ekol, dilin gramer kurallarına, sistematik yapısına ve mantıksal temellerine daha katı bir biçimde eğilerek, dilin kurallarının kesinliğini savunmaktadır. Basra dilbilimcileri, dilin mantıksal bir yapıya dayandığını ve bu yapının dilin anlaşılabilirliğini artıracığını öne sürerken, dilin gramer ku-

⁵⁸ Muhammed Hasaneyn Ebu Musa. el-Belagatu'l-Kuraniyye fi tefsiri'z-Zemahşeri. (Kahire, Daru'l-Fikri'l-Arabi, t.s.).

ralları üzerindeki titiz çalışmalarıyla bilinirler. İki ekol arasındaki bu belirgin farklılık, yalnızca teorik bir tartışmanın ötesine geçerek, aynı zamanda günlük dil kullanımında da etkisini göstermekte ve bu etki, edebi eserlerin ve dilsel pratiklerin gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu derin görüş ayrılıkları, Arap dili ve edebiyatının zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtırken, günümüzdeki dilbilim çalışmalarına da zengin bir düşünsel zemin sunmakta ve dilin evrimi üzerine yeni kalemlere ilham vermektedir. Böylece Arap dili, hem teorik tartışmalarla hem de günlük pratiklerle zenginleşerek kültürel ve edebi mirasına önemli katkılarda bulunmuştur.⁵⁹

2.3.1.4. ez-Zeccaci (ö. 339/950)

Tam adı 'Abdu'r-Rahman b. İshak olan, künyesi Ebu'l-Kasım en-Nihavendi, es-Samerra'da doğmuş ve eğitimine Bağdat'ta devam etmiştir. Burada önde gelen dilbilgisi otoritelerinden ez-Zeccac (ö. 311/923) ile gramer eğitimi almış, ardından Şam ve Halep gibi şehirlere giderek burada gramer dersleri vermiştir. Ayrıca, çeşitli eserler kaleme almıştır. Ez-Zeccac, "*el-Cumel*" adlı gramer kitabını Mekke'de yazmış; her bölümün tamamlanmasının ardından Kabe'yi tavaf ederek, eserini okuyacak kişilere Allah'a dua etmiştir. Bu eser, Mısır, Mağrib, Hicaz, Yemen ve Şam halkı tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış ve diğer gramer eserlerine kıyasla daha yaygın bir şekilde öğretilmiştir. Ez-Zeccac'ın doğum tarihi tam olarak bilinmemekte, ancak 339/950 tarihinde Bağdat'ta vefat ettiği kaydedilmektedir. Basralı gramer bilgini el-Muberrid (ö. 285/898) "*كان*" gibi ifadelerin harf olduğu yönünde bir görüş ileri sürerken, ez-Zeccac da bu görüşü desteklemektedir. Endülüslü gramer bilgini İbnu'l-Hacc (ö. 651/1253) da benzer bir kanaate sahiptir. Ez-Zeccac, "*كان*"

⁵⁹ Mahmud, el-Medresetü'l-Bağdadiyye fi tarihî'n-nahvi'l-Arabi, 395.

ifadesinin herhangi bir durumu belirtmediğini, geçmiş zamanı ifade etmek amacıyla haberin önüne geldiğini savunmaktadır.⁶⁰

SONUÇ

Şehirlerin kurulumu, gelişimi ve zamanla yok oluşu arasında devletlerin doğuşu, yükselişi ve çöküşü ile doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Şehirler, devletlerin en etkili dönemlerinde genellikle en parlak zamanlarını yaşamaktadır. Özellikle Bağdat, Halife Harun Reşid (786-809) ve oğlu Me'mun (813-833) dönemlerinde zirveye ulaşmıştır. Abbasi Devleti'nin başkenti olan Bağdat, Orta Çağ'da hem önemli bir ticaret merkezi hem de bilim, kültür ve tercüme faaliyetleri açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu dönemde Mutezile, Hanefi ve Hanbeli mezhepleri kurulmuştur. Ayrıca, Beytü'l-Hikme gibi tercüme merkezleri de Bağdat'ta etkin olarak çalışmıştır. Ancak, zamanla yaşanan taht kavgaları ve dış istilalar nedeniyle Bağdat zarar görmüştür; buna rağmen, tarihsel süreçte önemli konumunu sürdürmüştür.

Mezopotamya'da, İbranilerin başkenti Ur, Asurluların merkezi Babil ve Sasanilerin başkenti Medain (Ktesifon) gibi önemli medeniyetlerin yer aldığı bir bölgede kurulan Bağdat, coğrafi konumu, iklimi, kara, deniz ve nehir ulaşımına elverişliliği gibi birçok avantajı bir araya getirerek büyük bir şehrin oluşumu için elverişli bir zemin sunmaktadır. Şehrin kuruluşundan önce bölgede çeşitli büyüklükte köyler, çiftlikler, tarım alanları ve manastırlar bulunmaktaydı. Ayrıca, Dicle Nehri'nin doğu ve batı kıyısında, birçok farklı yerden gelen tüccarların bir araya geldiği pazarlar mevcuttu. Emevilerin merkezi olan Şam Bölgesi'nden uzaklaşarak ordusu için güvenli bir yer arayan ve

⁶⁰ Abdu'r-Rahman b. Ebi Bekr es-Suyuti. Bugyetu'l-Vu'at fi Tabakati'l-Lugaviyyine ve' n-Nuhat, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beirut: Daru'l-Fikr, 1979), 138.

etkileyici bir başkent kurmak isteyen Mansur, Bağdat'ın konumu, iklim özellikleri, arazinin yapısı ve suya yakınlığı gibi nedenlerle burayı seçmiştir.

Dolayısıyla, Bağdat şehri, tarih boyunca İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olmuş ve kadim ilim mirasının şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. 8. yüzyıldan itibaren Abbasiler döneminde kurulan Bağdat, özellikle Beytül-Hikme gibi ilim merkezleriyle, felsefe, matematik, astronomi ve dil-bilim gibi birçok alanda ilerlemeler kaydetmiştir. Arap dili ve grameri üzerine olan etkisi de oldukça belirgindir. Bu dönemde dil bilgisi ile ilgili yapılan çalışmalar, Arap dilinin kurum-sallaşmasına ve sistemleştirilmesine katkıda bulunmuş; klasik metinlerin doğru anlaşılması ve öğretilmesi açısından önemli bir zemin oluşturmuştur. Arap dili üzerine gerçekleştirilen yorumlar ve gramer sistemleri, sonraki yüzyıllarda Arap dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmış, dille ilgili tartışmalara zenginlik katmıştır. Ayrıca, Bağdat'ın ilim merkezleri, farklı etnik ve kültürel grupların bir araya gelerek bilgi alışverişinde bulunmasına olanak tanımış, bu da dilin evrimine dolaylı olarak katkıda bulunmuştur. Arapçanın sadece gramer yapısı değil, aynı zamanda söz dağarcığı, deyim ve terim zenginliği de bu dönemde önemli bir gelişim göstermiştir. Bağdat'ın kültürel ve bilimsel birikimi, edebi eserlerin oluşmasına ve yeni dil kurallarının ortaya çıkmasına rehberlik etmiştir. Sonuç olarak, Bağdat şehri ve onun kadim ilim merkezleri, Arap dili ve gramerine yalnızca bir etki sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu alandaki araştırmaların ve çalışmaların ilerlemesine de öncülük etmiştir. Bu dönemde gelişen dilbilgisi kuralları ve dilsel uygulamalar, Arap dilinin zenginliğini ve derinliğini artırarak, onu dünya dillerinin üzerinde saygı duyulan bir kaynak haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Aynas Saadi, Tarih Al-Irak Al-Hadis 1258-1914, Dar El-Mektebe Adnan, Bağdad 2014.
- Al-Azami, Ali Zarif, Muhtasar Tarih Bağdad, Matbaa Fırat, Bağdad, 1926.
- Al-Belazuri, Futuhü'l-Büldan, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- Salihhoğlu, Hamit. İbn Şukayr El-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi. (1. Baskı). Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Ayn-i Ali Efendi, Risale-i Kavanin-i Âl-i Osman, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi El Yazması, Ankara 1018.
- Doğan, Esra. Kaçarlar Devrinde İran Hac / Atabat Seyahatnamelerinde Bağdad / Kazımeyn, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü'sSelam) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008, 2011, cilt: II, s. 447-494.
- Ebu Musa, Muhammed Hasaneyn. el-Belagatu'l-Kuraniyye fi tefsiri'z-Zemahşeri. Kahire, Daru'l-Fikri'l-Arabi, t.s.
- ed-Duri, Abdülaziz, "Bağdad", Diyanet Vakfı İslam Anseklopedisi, C.IV, İstanbul 1991, ss.425- 433.
- el-Bağdadi, Hatib. Ebubekir Ahmed b. Ali. Tarihu Bağdad. Thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1417/1997
- es-Suyuti, 'Abdu'r-Rahman b. Ebi Bekr, Bugyetu'l-Vu'at fi Tabakati'l-Lugaviyyine ve' n-Nuhât, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Fikr, Beyrut 1979.
- Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Hazırlayan. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), C.IV, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Fergânî, Ebû Sa'dKemâluddînAlî b. Mes'ûd b. Mahmûd b. Hakem el-Fergânî, el-Müstevfâfi'n-Nahv, thk, Muhammed Bedevî elMahtûn, Dâru's-Sekafeti'l-'Arabîyye, Kahire 1987.
- Gülcü, Erdinç, Osmanlı İdaresinde Bağdat 1534-1623, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1999.
- Hammer, Baron Joseph Von, Osmanlı Devleti Tarihi, (Çev. Mümin Çevik- Erol Kılıç), Tasvir Matbaası, C.V, İstanbul 1984.
- İbn Usfûr, Ebu'l-HasenAlî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî elİşbilî en-Nahvî, el-Mukarribfi'n-Nahv, thk., Ahmed

- Abdussettâr el-Cevârî-Abdullâh el-Cebbûrî, Mektebe 'Aynî'l-Câmia, 1. Baskı 1972.
- İbnu'l-Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ' el-Kazvînî er-Râzî, Mu'cem Makâyîsî'l-Luga, thk, Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, yr., yok, 1979.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl en-Nahvî, el-Uşûlî'n-Nahv, thk., Muhammed 'Usmân, Mektebetu'sSekâfeti'd-Dîniyye, 1. Baskı, Kahire 2009.
- Kılıç, Hulusi (2009). "Sarf", DİA, XXXVI: 136-137, İstanbul: TDV.
- Kılıç, Orhan, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet Ve Sancak Tevcihatı, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.
- Kitâbu't-Tekmile li Ali Hasan b. Abdilgaffâr en-naḥvî (1999). (thk. Kâzım Bahr el-Murcân), Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub.
- M.Streck, "Bağdat", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Anseklpedisi, C.II, İstanbul 1979, ss.195-199.
- Mahmud, Mahmud Hüseyini. el-Medresetu'l-Bağdadiyye fi tarihi'n-nahvi'l-Arabi, Beyrut: Daru Ummar, 1407/1986.
- Murtaza, Abdülhekim, Avraq Bağdat, Qahire 2003.
- Nasar, Abdülazim Abbas, Belediyat Al-Irak Fil Ahıd Al-Osman'ı 1534-1918, Bağdat 1427.
- Özgül, İbrahim, "Bağdat ve Basra Kalelerinin Tamirâtı ve imar Faaliyetleri (1705- 1717)", International Journal of Social Science, S.52, İstanbul 2016, ss.255-272.
- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları", Akademik Bakış Dergisi, S.18, C.IX, Alan-ya 2016, ss.1-15.
- Qadır, Hemn Mohammed. Osmanlı idaresinde Bağdat (1638-1650). 2019.
- Salihoğlu, Hamit. İbn Şukayr el-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2022.
- Salihoğlu, Hamit. Abdulkerîm el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi, Seyda Yayınları, Diyarbakır, 2018.
- Said el-Avgani, min Tarihi'n-Nahvi'l-Arabi, Darul-Fikr, yr. yok, trh. Yok.
- Sertoğlu, Mithat, "Osmanlı imparatorluğunda devrinde toprak dir-

- liklerinin çeşitli şekilleri”, VI. Türk Tarihi Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1961 Ankara, ss. 281- 293.
- Sırma, İhsan Süreyya, Abbasiler Dönemi, Umut Matbaacılık, İstanbul 1997.
- Şahin, İlhan, “1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memür Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri”, Tarih Dergisi, S.33, 2017, ss. 227- 236.
- Şevki Dayf, Ahmed Abdusslam, el-Medarisu'n-Nahviyye, Daru'lMe'arif, yr., yok, trh., yok.
- Tavernier, Jean-Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, (Çev. Teyyaz Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Ünal, Mehmet Ali, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Isparta 1997.
- Verdi, Ali, Lemhat İctimaiye Min Tarih Al-Irak, Matbaa Amir, C.I, İran 1371.
- Yazıcı, Orhan- Tekin, Abdullah Sami, “Pedro Teixeira'in Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.X, S. 49, Samsun 2017, ss. 161-173.
- Yıldırım, Abdullah. Sekkakide belagat tasavvuru, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, İstanbul, 2020.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “İslam Devleti Hizmetinde Türkler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, C.III, İstanbul 1986, ss.333- 353.
- Zehebi, Şemsuddin Muhammed Ahmed b. Osman. Siyeru 'a'lami'n-nubela. Thk. Şu'ayb el-Arnavut-Ali Ebu Zeyd, 1401/1981.
- Zeydan, Corci, İslam Medeniyeti Tarihi, (Çev. Zeki Megamiz), C.II, İstanbul 1972.

III.

BASRA DİL EKOLÜ ÖNCÜLERİNDEN EBÛ AMR BİN A'LÂ

Abdulaziz ÇELİK

Giriş

Ebu Amr bin el-'Alâ, hem Basra dil ekolü hem de Arap dili ilimlerinin teşekkül sürecinde merkezi bir rol üstlenmiş; nahiv, lügat ve kıraat alanlarında belirleyici isimler yetiştirmiş bir âlimdir. Bu ekolün önde gelen temsilcilerinden biri olan Ebû Amr, ilmî birikimi, disiplinler arası yetkinliği ve ahlâkî duruşuyla ön plana çıkan önemli biridir. Bu çalışmada Ebû Amr b. el-'Alâ'nın hayatı, şahsiyeti, ilmî kişiliği; kıraat, nahiv, lügat, şiir ve hadis alanlarındaki yeri; ilmî münazaraları ve ahlâkî tutumu ele alınacaktır. Ayrıca Basra nahiv ekolü içerisindeki konumu tarihsel arka planıyla birlikte değerlendirilecek ve onun

* Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, azizcelik0621@gmail.com, Orsid: 0009-0000-5501-7895

Arap dili ilimlerine katkıları bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Ebû Amr b. A'lâ,

1.1. Adı ve Künyesi, Nesebi ve Doğumu

Tam ismi Zebbân Ebu Amr bin el-'Alâ bin Ammâr bin 'Uryân bin Abdullah bin el-Husayn (bazı rivayetlere göre 'Uryân'ın bel-deline Abdullah bin el-Husayn) bin el-Haris bin Celhem (bir rivayete göre Celheme bin Hucr) bin Huza'i bin Mâzin bin Mâlik bin Amr bin Temîm et-Temîmi el-Mazinî en-Nahvî el-Mükri'dir (Kur'an öğreticisi). Basrilerdendir.¹ Asıl isminin ne olduğu hususunda çok farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hatta bunu yirmi bire kadar çıkarımlar olmuştur. Bunlar, Zebbân, Cebr, Cüneyd, Cez', Hammad, Hümejd, Hayr, Rabbân, 'Uteybe, 'Osman, 'Uryân, 'Ukbe, Ammâr, 'Ayyâr, 'Uyuyne, Fâid, Kubeyse, Mahbub, Muhammed, Yahyâ biçiminde sıralanmıştır. Ebu Süfyan, Mu'az, "'Uryan" ve Ebu Hafs Ömer adında kardeşleri de vardır. Bu nedenle isminin dönem dönem onlarla da karıştırıldığı olmuştur. İsmi hakkındaki bu kadar farklılığın sebebi olarak, azametinden dolayı kimsenin ona ismini sormama-

¹ el-'Askalani, Hafız Ebu'l-Fadl Ahmed bin Ali bin Hacer Şehabüddin, *Tehzibü't-tehzib* (2014 1.baskı), Mektebetü'r-risale 4/561. ed-Dimeşki, İbnu 'İmad el-İmam Şihabüddin Ebu'l-Felah abduhayy bin Ahmed bin Muhammed el-'Akeri el-Hanbeli; Şüzürü'z-zeheb fi ahbari men zeheb (1988) Daru ibni Kesir 2/248-251. el-Kıftı, el-Vezir Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali bin Yusuf; *Enbahu'r-ruvat 'ala enbahi'n-nuhat* (1986), Müessesetü'l-kütübü's-sekafiyye Beyrut: 4/131. es-Seyrafi, el-Kadı Ebu Said bin Abdullah; *Ahbaru'n-nahviyyini'l-Basriyyin*, Şirketu mektebeti ve matbaati Mustafa el-babi, Mısır. İbnu Hallikan, *Vefiyatu'l-e'yan ve enbau ebna'z-zeman* (tarihsiz), Daru's-sadı, Beyrut; 3/466. ez-Zehebî, el-İmam Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Osman; *Ma'rifetu'l-kurra'il-kibar 'ala't-tabakati ve'l-e'asar* (1995), İstanbul: 1/223-237. es-Suyuti, Hafız Celaleddin Abdurrahman; *Buğyetü'l-vu'at fi tabakati'l-lügaviyyine ve'n-nuhat*, (1979, 2.baskı), daru'l-fikir: 2/231. Ez-Zübeydi. Ebu Bekir Muhammed bin el-Hasan el-Endülüsi, *Tabakatu'n-nahviyyin ve'l-lugaviyyin* (1973, 2. Baskı), Daru'l-ma'arif, 35. El-Leğavi, Abdulvahid bin Ali Ebu Tayyib; *Meratibu'n-nahviyyin* (2009), el-Mektebetü'l-asriyye 27.

sı zikredilmektedir.² Ailesi ve çocukları arasında Mahbub ismi meşhurdur. En doğru görüşe göre isminin Zebbân olduğu söylenmektedir. Çünkü Asma'î'den nakledildiğine göre Ebu Amr bin el-'Alâ'ya ismini sorduğunda ondan Zebban cevabını almıştır.³ İbn-i Abbas'ın vefat yılı olan hicri altmış sekiz senesinde dünyaya gelmiştir. Yetmişinci senede doğduğunu söyleyenler de olmuştur.⁴

1.2. Kişiliği ve Ahlaki Yönü

Ebu Amr bin el-'Alâ, Tabiin'den takva ehli, salih bir insandı. Arapların eşrafından ve önemli simalarındandı. Ehl-i Sünnet itikadını benimsemiş bir âlimdi.⁵ Asma'î'ye göre her gün Ebu Amr'ın iki kuruşluk geliri oluyordu. Bir kuruşu ile bir testi, diğeri ile de bir reyhan alıyordu. Gün boyu testiden şu içiyor ve reyhanı da kokluyordu. Akşam olunca testiyi sadaka olarak birine veriyordu. Reyhana gelince cariyesine onu kurutup sabunla katmasını emrederdi. Ramazan ayı geldiği vakit bitinceye kadar şiiir söylemezdi.⁶ Yunus bin Habib'e göre eğer herhangi bir kişinin bütün sözleri tamamen alınması gerekseydi elbette Ebu Amr'ın her söylediği alınmış olurdu. Ne var ki hiç kimse yoktur ki onun söyledikleri içerisinde bir kısmı alınıp bir kısmı terk edilmesin. İnsanlara selam verip ikramda bulunurları eleştirmezdi.⁷

Asma'î'ye göre Ebu Amr konuşurken son derece sade ve sıradan kelimelerle konuşurdu. Bu yüzden onu dinleyenler, hiçbir şey bilmeyen ya da güzel dil kullanmayı başaramayan biri zannedebiliyordu. Biraz da kelimeleri tutuk telaffuz edebi-

² ez-Zehebi, *Ma'rifetu'l-kurra'* 1/224. es-Suyuti, *age*: 2/231.

³ ez-Zehebi, *Ma'rifetu'l-kurra'* 1/224. es-Suyuti, *age*: 2/231.

⁴ ez-Zehebi, *age* 1/225.

⁵ el-Leğavi, *age* 30. Ez-Zehebi, *age*: 1/234-235. Ez-Zübeydi, *age*: 37.

⁶ ed-Dimeşki, *age*: 2/249. Ez-Zübeydi, *age*: 36. Es-Suyuti, *age*: 231.

⁷ ez-Zübeydi, *age*: 35.

lirdi. Bazen özellikle onun zorlandığı kelimeleri ona söylettirmek için çeşitli yollara başvuranlar veya o içerikteki şiirleri telaffuz edenler çıkabiliyordu. Hatta kimi zaman mesele öyle bir raddeye varıyordu ki Ebu Amr bin el-'Alâ onlara çok ağır içerikli şiirlerle cevap verebiliyordu. Bu ağır içerikli şiirlerin örnekleri ez-Zübeydi'nin *Meratibu'n-nahviyyin* kitabında izahlarıyla açıkça detaylandırılmıştır. Edebe riayet etmek için burada onlara yer verilmeyecektir.⁸ Yine Asma'i'nin ifadesine göre yanına her girdiğinde Ebu Amr ona geniş yer açardı bazen de bir şeyler yemeyinceye kadar bir harf bile bilgi vermeyeceğine dair ona yemin ettirirdi. Bazen de artık neredeyse kızlık çağına gelmiş bir kızı da meclislerine gelip onların yanına otururdu. Arapların eşrafından ve mümtaz şahsiyetlerinden biri idi. Evinde kendisine ait, fusha Araplardan yazdığı defterleri tavana kadar dolu idi. Zühd hayatını yaşamaya karar verince onları yaktı. Çok fazla zikirle meşgul olurdu.⁹

Ahmed bin Musa bin Mücahid babasından rivayet ettiğine göre Ebu Amr bin el-'Alâ imamlık yapmazdı. Bir gün öne geçinceye kadar onu zorladılar. Nihayet mihraba doğru öne geçince insanlara 'istevuu/dosdoğru olun' der demez kendinden geçti. Boğazından kanlar fışkırmaya başladı. Sonrasında bunun hikmeti ondan sorulduğunda şu cevabı verdi: *evet, size 'istevuu' dediğimde Allah hakkında kalbime bir şey damladı. Sanki Allah Teâlâ bana 'kulum! Sen insanlarıma istevuu diyorsun da acaba sen, bir göz açıp kapayıncaya kadar da olsa dosdoğru olmuş musun ki' diyecek gibi hissettim.*¹⁰

Ebu Bekir bin Mücahid'in tespitine göre Ebu Amr bin el-'Alâ, asrında en önde idi. Hem kiraati hem de vecihlerini bilirdi. Lügat bilmede öncü idi. Arapçada insanların imamı idi.

⁸ el-Leğavi, age 29-31. Ez-Zehebi, age: 1/234-235.

⁹ İbnu Hallikan, age: 3/466. Ez-Zübeydi, age: 37.

¹⁰ ez-Zehebi, age: 1/229-235.

Lügatte onca ilmüne ve Arapçadaki onca fakihliğine rağmen eserlere (öncekilerden gelen haberlere) çok bağlı idi; neredeyse hiçbir tercihinde, önceki imamlardan gelen bir şeylere muhalefet etmezdi. Tercih yaptığında da hiç zorlanmadan güzel tercih yapabilen biriydi. Kendi döneminde Basra'da kıraati bilenlerden hiçbir topluluk onun seviyesine ulaşabilmiş değildi. Öyle ki Basra ehli hatta başkaları da onunkinden başka kıraat benimsememişlerdir.¹¹ Ebu Amr bin el-'Alâ'nın ilme bağlılığı yüksektir. Kendi deyimiyile *henüz sünnet olmadan önce* ilim aramaya girişmiştir. Asma'î der ki: Ebu Amr "*kendimden daha âlimini bulamadım*" dedi. Ancak Allah'ın izniyle hiçbir zaman bunu haddi aşmak ve şımarıklık anlamında söylemedi. Belki bin meseleyi Ebu Amr'a sordum o da bin delil ile bana cevap verdi. Onu her ne sorduysam muhakkak o hususta bir bilgisinin olduğunu fark ettim. Kim ne sorarsa sorsun bıkkınlık göstermeden cevap verirdi.¹²

Ebu Amr bin el-'Alâ, kıraat, nahiv ve lügatte Basra ehlinin önde gelen imamlarından olmakla beraber Arapçada, Arap günlerini şiiri toplamıştır (özellikle fasih olanlarını) ve halk günlerini bilmede de insanların en iyi bilen kabul edilmiştir.¹³ Döneminin kimi âlimleri tarafından, Abdullah ibnu Ebi İshak'tan ders almasına rağmen hem Arap kelamını, hem lügatlerini hem garip ve nadir kelimelerini bilme hususunda ondan daha geniş bir bilgiye sahip olduğu vurgulanmıştır. Halil'e göre Abdullah nahivde ondan ileri iken o da lügatte Abdullah'tan ileridedir.¹⁴ Ebu Muhammed el-Yezidi'den ak-

¹¹ İbnu Hallikan, *age*: 3/466. El-'Askalanî, *age*: 4/562.

¹² el-Kıftî, *age*: 4/134. Ez-Zübeydi, *age*: 37. İbnu Hallikan, *age*: 3/466.

¹³ Hamit Salihoğlu, Nahiv Usulü "Kemâleddin İbnu'l-Enbârî'nin Luma'u'l-Edille fi Usûli'n-Nahv" Adlı Eseri Bağlamında, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), s. 95.

¹⁴ el-'Askalanî, *age*: 4/562. El-Leğavi, *age* 27-28. Ez-Zehebî, *age*: 1/233. es-Suyuti, *age*: 2/231. Ez-Zübeydi, *age*: 35.

tarıldığına göre kendisi Ebu Amr bin el-'Alâ'nın yanında, cildi onar yaprakтан oluşan bin cild kadar kitap yazmıştır. Bu da yaklaşık on bin yaprak eder.¹⁵

1.3. Kıraat İlmindeki Yeri

Ebu Amr bin el-'Alâ, Kur'an kurralarının en büyüklerinden ve en güvenilir olanlarındandı. Basra Mescidinde, büyük âlim Hasan-ı Basri hazır bulunurken bile kendisi insanlara Kur'an-ı Kerim öğretmekteydi. Baş öğrencilerinden biri olan el-Yezidi'nin aktardığına göre Ebu Amr bin el-'Alâ bütün kıraatleri tanır, her birisini en güzel biçimde okumayı, Arapların tercihinine uygun olanlarını ve her birisinin Nebi Sallallahu Aleyhi vesellem'in dilinden nasıl kendilerine ulaştığını bir de Kitabullah'ta onu tasdik etmenin nasıl olacağını bilmekteydi. Birçok âlim Ebu Amr'ın kıraatini tercih etmeyi tavsiye etmiştir. Bunlardan biri de hocası Said bin Cübeyr'dir. Ebu Amr bin el-'Alâ'nın kendi aktarımına göre Said bin Cübeyr onun kıraatini işittiğinde *bu kıraatini bırakma!* demiştir. Abdumelik bin Abdulhamid, kendisi için bir kıraat seçmesi konusunda Ahmed bin Hanbel'den tavsiye istediğinde, Ebu Amr bin el-'Alâ'nın kıraatini tercih ettiğini söylemektedir.¹⁶

Ebu 'Ubeyd, saduk/çok dürüst ve güvenilir biri olan Şuca' bin Ebi Nasr'ın şöyle söylediğini aktarır: Nebi Sallallahu Aleyhi vesellem'i rüyamda gördüm. Ebu Amr'ın kıraatinden Ona Sallallahu Aleyhi vesellem her ne okuduysan hiç itiraz etmedi. Sadece iki harf hariç. Bir tanesi (ra harfinin keşresini gizlemek suretiyle) *أَرِنَا مَنَاسِكَنَا* şeklinde okumasıydı. Diğeri ise *مَا نُنَسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا* idi (birinci nunu ve sin harfini fethalı okumakla).¹⁷

¹⁵ el-Kıftî, *age*: 4/32.

¹⁶ el-'Askalanî, *age*: 4/562. Ez-Zehebî, *age*: 1/229. Ez-Zübeydi, *age*: 35.

¹⁷ ez-Zehebî, *age*: 1/232.

1.3.1. Aldığı Kıraat Yolları

Zehebi'nin Sayrafi yoluyla Ehvazi'ye dayandırdığı bir rivayete göre Ebu Amr bin el-'Alâ, yirmi farklı yolla kıraat almıştır. Bunlardan bir kısmını şöyle sıralamak mümkündür:

1. Ebu'l-'Aliye'den aldığı kıraattir. Ebu'l-'Aliye bu kıraati dört kez Ömer bin Hattab'tan almıştır. Ebu'l-'Aliye, Übeyy, Zeyd ve İbnu Abbas'tan da kıraat dersi aldığı sabittir.

2. Yahya bin Ya'mer'den aldığı kıraattir. O da Ebu'l-Esved'den almıştır.

3. Nasr yoluyla Ebu'l-Esved'den aldığı kıraattir.

4. Ed-Duri'nin rivayetine göre, Ebu Amr bin el-'Alâ'nından aldığı kıraattir. (Ed-Duri'nin El-Yezidi yoluyla Ebu Amr'dan naklettiği rivayettir. Lakin kitabındaki o kısmı silik çıkmıştır.)

5. Ebu Amr bin el-'Alâ'nın ... (yine siliklik vardır) Hattan yoluyla Ebu Musa'dan aldığı kıraattir.

6. Said bin Cübeyr'den aldığı kıraattir.

7. İbnu Kesir, İbnu Muhaysin ve Humeyd el-E'arac'tan aldığı kıraattir.

8. Bir taifeden yedi kıraati almıştır. Onlardan seçmiştir.¹⁸

Ez-Zehebi, *Ma'rifetu'l-kurra'* kitabında bu maddeleri daha fazla sıralamış ve aldığı kaynakta silikler olduğunu belirtmiştir. Faydası olmayacağı gerekçesiyle devamına yer verilmeyecektir.

1.3.2. Kıraat Alanındaki Hocaları

Ebu Amr bin el-'Alâ, hem Hicaz hem de Basra ehlerinden kıraat dersi almıştır. Bunların bir kısmı Tabiin'dendir.

Mekke'de kıraat dersi aldığı hocaları:

1. Hümejd bin Kays el-E'rac,
2. Mücahid,

¹⁸ ez-Zehebi, *ege*: 1/226-228.

3. Said bin Cübeyr,
4. 'Ata',
5. 'İkrime bin Halid,
6. İbnu Kesir ve başkaları.

Her ne kadar Ebu'l-'Aliye er-Reyahi'den kıraat dersi aldığı söylenmişse de bu görüş mümkün olmakla birlikte sahih görülmemiştir. Zira ömrünün son yirmi küsur senesinde onunla bir araya gelebilmiştir.

Medine'de kıraat dersi aldığı hocaları:

1. Ebu Ca'fer,
2. Yezid bin Ruman
3. Şeybe bin Nassah gibi hocalardan ders almıştır.

Basra'da kıraat aldığı hocaları:

1. Yahya bin Ya'mer,
2. Nasr bin 'Asım,
3. Hasan-ı Basri
4. Ve başkalarından ders almıştır.¹⁹

1.3.3. Kıraat Alanındaki Öğrencileri

Ebu Amr bin el-'Alâ'nın birçok alanda öğrencileri olduğu gibi kıraatte de büyük bir topluluk ondan ders almıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1. Yahya ibnu'l-Mübarek el-Yezidi,
2. Abdulvaris bin Said et-Tennuri,
3. Muaz bin Muaz,
4. Harun el-E'ver,
5. Ebu Bahr el-Bekravi,
6. Şuca'u'l-Belhi,

¹⁹ ez-Zehebi, *age* 1/225. Es-Suyuti, *age*: 232. El-Leğavi, *age* 25.

7. İbnu'l-Mubarek,
8. Abdulvahab bin 'Ata' el-Haffaf,
9. Hüseyin el-Cu'fi,
10. Sehl bin Yusuf,
11. Yunus bin Habib en-Nahvi,
12. Ebu Zeyd el-Ensari en-Nahvi,
13. Ahmed bin Muhammed bin Abdullah el-Leysi (Leys'in damadı diye meşhurdur.)
14. Ahmed bin Musa el-Lü'lü'i,
15. Harice bin Mus'ab es-Serahsî,
16. 'İsmet bin 'Urve el-Fakimi (Muhammed bin Yahya'nın şeyhi),
17. Abdullah bin Davud el-Haribi,
18. Hammad bin Zeyd.²⁰

Kıraatin yanı sıra hadis, adap ve başka alanlardan da Ebu Amr bin el-'Alâ'dan ders alıp ona öğrencilik yapan pek çok kişi vardır.

1.4. Hadis İlmindeki Konumu

El-'Askalanî'nin İbnu Hibban'a dayandırdığına göre Ebu Amr bin el-'Alâ'ya ait elli hadis rivayeti vardır. Yahya bin Maîn'e Ebu Amr bin el-'Alâ ve kardeş Ebu Süfyan'ın hadis nakletmelerindeki güvenilirliklerine dair soru sorulduğunda "ikisinde de herhangi bir sakınca yoktur" cevabını vermiştir. Züheyir bin Harb "Ebu Amr bin el-'Alâ hafız olmamakla birlikte rivayetinde bir beis yoktur" demiştir. Ebu Amr eş-Şeybani "Ebu Amr bin el-'Alâ gibisini görmedim" demiştir. Zehebî, hadis rivayetleri az olmasına rağmen o, saduk ve kıraatlerde hüccet idi, der.²¹

²⁰ el-'Askalanî, *age*: 4/561. Ez-Zehebi, *age*: 1/228.

²¹ El-'Askalanî, *age*: 4/562. Es-Suyuti, *Buğyetu'l-vu'at*: 2/231.

Ebu Amr bin el-'Alâ'nın hadis alanında da faaliyetleri vardır. Hadis rivayet etmesindeki güvenilirliği hususunda âlimler olumlu rapor vermişlerdir. Hadis rivayet ettiği kişiler:

1. Babası,
2. Enes bin Malik,
3. Ebu Salih es-Semmân,
4. Ata',
5. Hasan-ı Basri,
6. İbnu Sirin,
7. Nafi',
8. Budeyl bin Meysere,
9. Farkad es-Sebhıyy,
10. Mücahid,
11. Ebu Reza el-'Utaridi
12. Muhammed,
13. İbnu'l-Münkedir,
14. Zühri,
15. Ve bir taifeden hadis rivayet etmiştir.

Akranları arasında kendilerinden hadis rivayet ettikleri arasında olanlar:

1. Davud bin Ebi Hind,
2. Rü'be bin el-'Accac,
3. İbnu Ebi Leyla el-Kadi,
4. Ca'fer bin Muhammed es-Sadık,
5. Yunus bin 'Ubeyd,
6. Hişam bin 'Urve
7. Ebu Amr eş-Şeybani İshak bin Mirar,
8. Hammad bin Zeyd,
9. Ebu Üsame, Şu'be,
10. 'Affan bin Seyyar el-Cürcani,
11. 'İsa bin Yunus,
12. Ma'mer bin Süleyman,

13. Veki',

14. Yahya bin Hafs el-Esdi er-Razi

15. Ve daha birçok kişi hadis rivayet etmişlerdir

Ayrıca Nehşel bin Said ve Sahr bin Cüveyriye gibi yaşça kendisinden daha küçük olan zatlardan da rivayetleri olmuştur.²²

el-'Askalanî'ye göre ondan hadis rivayet edenlerden bazıları da şunlardır:

1. Kardeşi Muaz bin 'Ala

2. Şu'be

3. Hammad bin Zeyd

4. Şerikü'n-Nah'i

5. Ma'mer bin Raşid

6. Veki'

7. Harun bin Musa

8. Asma'i

9. 'Ubeyd bin 'Ukayl

10. Şebabe

11. Ebu Üsame

12. Ebu Zeyd Said bin Evs

13. Ve başkaları²³

ez-Zehebi, *Ma'rifetu'l-kurra'* kitabında kütüb-ü sittede ona ait hadis rivayeti bulunmadığını belirtir.²⁴ Ebu Amr, yaş bakımından Hammad'dan daha büyük olmasına rağmen Hammad'la ilgili şöyle bir söz sarf etmiştir: *Hammad rivayetlerden hiçbir harfi duymamıştır ki ben de onu duymamış olayım.*²⁵

1.5. Nahiv İlmindeki Yeri

Nahiv ilminin ilk kurucusu, Hz. Ali bin Ebi Talib'in emriy-

²² el-'Askalanî, *age*: 4/561. Ez-Zehebi, *age*: 1/230.

²³ el-'Askalanî, *age*: 4/561-562.

²⁴ ez-Zehebi, *age*: 1/236.

²⁵ ez-Zehebi, *age*: 1/236.

le hareket eden ve Basra ehlinden olan Ebu Esved ed-Düeli'dir. Asıl ismi Zalim bin Amr olan Ebu Esved, insanların Arapça konuşmada çokça yanlışlıklar yaptığını ve bu yanlışlık nedeniyle Kur'an'ın yanlış anlaşılmasına kadar gittiğini gördüğünde, Hz. Ali'den aldığı emirle Arapça nahiv ilminin temellerini oluşturup onunun metot ve yollarını açıklamış ve kriterlerini belirlemiştir. Bu bağlamda fail, mef'ul, mudafun ileyhinin hükümlerini ve nasp, ref', cerr ve cezm eden harflerin görevlerini belirledi. Ayrıca Mushaf'a da noktalama işaretleri bıraktı. Böylece nahiv ilmi hayata geçmiş oldu.²⁶

1.5.1. Basra Nahiv Âlimleri Arasındaki Konumu

Ebu Amr bin el-'Alâ, Ali bin Ebi Talib kerremellahu vechehu'dan sonra nahiv âlimlerinin dördüncü tabakasında yer almaktadır. ez-Zübeydi Basri nahiv âlimlerini on tabaka halinde sıralamaktadır. Ancak bu araştırmanın sınırlılıkları nedeniyle hepsine yer verilemeyeceğinden burada önemine binaen onlardan sadece ilk dört tabakaya değinilecektir:

1. Birinci tabaka nahiv âlimlerinin başında doğal olarak Ebu Esved yer almaktadır. Abdurrahman bin Hürmüz de onunla birlikte birinci tabakayı oluşturmaktadır.

2. Nasr bin 'Asım el-Leyzi, Yahya bin Ya'mür, Fil adıyla meşhur olan 'Anbese bin Ma'dan ve Meymun el-Akran.

3. İbnu Ebi 'Akreb (Mu'aviye bin Ömer ed-Deylemi) ile Abdullah bin Ebi İshak.

4. Ebu Amr bin el-'Alâ, Ebu Süfyan bin el-A'lâ, Abdulhamid bin Abdulmecid (büyük Ahfeş), 'İsa bin Ömer, Mesleme bin Abdullah ve Bekr bin habib es-Sehmi.²⁷

²⁶ ez-Zübeydi, *age*, 21; Hamit Salıhoğlu, İbn Şukayr el-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi, 1. Baskı Aralık 2022, s. 20-21.

²⁷ el-Kıftî, *age*: 4/131. Ez-Zübeydi, *age*: 21-46.

1.5.2. Nahiv ve Lügata Yaklaşımı, Konumu, Kelime Gücü ve Tahlilleri

Ebu Amr bin el-'Alâ, birçok meselede İsa bin Amr ile karşı karşıya gelmiştir. Bunlardan bir tanesi *يا جبال أوبي معه والطير* ke- limesinin nasbı ile) ayet-i kerimesinin okunuşuyla alakalı tartışmalarıdır. Her ikisi de kelimeyi nasb okumalarına karşın nasbın tevilinde farklı görüşte olmuşlardır. İsa'ya göre nasb sebebi onun münada olmasıdır. Bir nevi *يا زيد والحارث* gibidir. Ne var ki nida edatı olan ya harfinin elif-lamlı bir kelimeye bitişi men edilince nasb devreye girmiştir. Ebu Amr bin el-'Alâ'ya göre ise, eğer kelime nidanın ma'mulu olsaydı ref' okunması gerekirdi. Nasb okunduğuna göre münada olamaz. Olsa olsa burada mukadder *وسخرنا الطير* /kuşu musahhar eyledik) bir fiil söz konusu olabilir. Nitekim ardından gelen *ولسليمان الريح* /Süleyman'a da rüzgârı müsahhar kıldık ayeti de bunu gerektirir.²⁸ Diğer bir tartışmaları *سَطْرًا* kelimesinin orta harfinin harekeli mi sakın mi okunmasına daırdır. İsa sakın okurken kendisi harekeli olduğunu savunur. Sonra Bekr bin Habib es-Sehmi çağırıp hakem yaparlar. O da, *bu bir satr'dır diyerek* orta harfi sakın okur.²⁹

İbnu Nevfel, babası ile Ebu Amr bin el-'Alâ arasında geçen bir diyalogu şöyle aktarmaktadır: babam Ebu Amr bin el-'Alâ'ya, Arapça diye ismini verip de bir araya getirdiğin şeyleri bana bir söyle bakayım! Onda bütün Arapların kelamına yer veriyor musun vermiyor musun? Ebu Amr bin el-'Alâ, hayır dedi. Babam, Arapların kelamı hüccet iken onların seninkinden farklı olduğu yerlerde nasıl yapıyorsun peki? deyince Ebu Amr çoğunluğa göre yapıyorum. Zaten benimkinden farklı olanları da lügat olarak niteliyorum cevabını verdi.³⁰

²⁸ ez-Zübeydi, *age*: 41.

²⁹ ez-Zübeydi, *age*: 46.

³⁰ ez-Zübeydi, *age*: 39.

1.6. Lügat İlmine Katkısı

Ebu Amr bin el-'Alâ'nın lügate katkısı çok olup bu alanın önde gelenlerden sayılmıştır. Ez-Zübeydi, Tabakatu'n-nahviyyin ve'l-lugaviyyin kitabında, yedi tabakaya ayırdığı lügat âlimlerin tamamını sıralarken ilk tabakadan saydığı el-Münteci'u'l-A'râbi, Ebu Mehdiye el-A'râbi ve Ebu Malik el-A'râbi'den sonra Ebu Amr'ı ikinci tabakanın başında zikretmiştir.³¹ Aralarında Süfyan-ı Sevri, E'ameş ve Ebu Amr bin el-'Alâ'nın bulunduğu bir mecliste, Sahih-i Buhari'de de yer alan Abdullah ibni Mes'ud'un "كان النبي صلى الله عليه وسلم يتخولنا بالموعظة/ Nebi Sallallahu Aleyhi vesellem bizi vaaz dinlemeye hazırlardı" sözü gündem olur. E'ameş يتخولنا ifadesinin يتعاهدنا anlamında olduğunu öne sürer. Ebu Amr: "يتعاهدنا anlamına gelebilmesi için ifadenin يتخولنا şeklinde gelmesi gerekirdi. Oysa ifade يتخولنا suretinde gelmiş. Bu da onun يستصلحنا/belli aralıklarla bizi hazır hale getirdi anlamına gelir" dedi. E'ameş Ebu Amr'a "bunu nereden biliyorsun" deyince Ebu Amr bin el-'Alâ ona şu cevabı verdi: "ey Ebu Muhammed! Eğer Allah'ın sana öğrettiğini iddia ettiğin her şeyi şu saat içerisinde sana aktarmamı istersen hepsini yapabilirim"³²

Ebu Amr bin el-'Alâ'nın kendi anlatımına göre Farazdak ile alakalı şöyle bir diyalogları olmuştur: Birkaç kişi Bilal bin Ebi Bürde'nin yanında oturduğumuz bir esnada Farazdak yanımıza çıkageldi. O sırada Tağlebi'nin bir şiirini okuyordum:

نعاطي الملوك القسط ما قصدوا لنا وليس علينا قتلهم محرم

Bize kast etmedikleri sürece adaleti meliklere taşıyabiliriz. Ve onları cezalandırmak üzerimize yasak olmaz.

Söylediklerimi işiten Farazdak, seni irşad etmemi mi istersin

³¹ ez-Zübeydi, age: 159.

³² el-Leğavi, age 29.

yoksa öyle bırakmayı mı? diye sordu. Beni irşad et dedim. O da بنا قصدوا de dedi.³³Bir defasında da Ebu Amr bir adamın:

فمن يلق خيرا يحمد الناس أمره ومن يغو لا يعدم على الغي لائما

*Biri hayırla karşılaştı mı insanlar onun işini övmeye başlarlar ama sapmaya başladı mı sapıklığına karşı eleştiren çıkmaz, şeklinde bir şiir söylediğini işitir. Bunun üzerine adama yönelerek: sözünü düzeltmemi mi istersin yoksa seni donuna eder halde bırakmanı mı (yapılan yanlışla baş başa bırakma anlamında bir deyim) istersin? dedi. Adam, beni düzelt deyince Ebu Amr ona: Öyleyse kesre ile ومن يغو şeklinde oku. Görmez misin Allah Azze ve Celle de kavlinde فَعَوَى buyurmaktadır.*³⁴ Asma'î der ki: أَرْهَبَ ve رَهَبَ kelimelerin arasındaki farkın olup olmadığını sordum. Şöyle dedi: "Aynı değiller. Rehhebtuhu dersen onu ayırdım demek olur ama erhebtuhu dersen farkı kalbine yerleştirdim demek olur. Bunu bilen kişi otuz yıldan beridir bu yolda gidiyor."³⁵*

Ebu Amr bin el-'Alâ'ya الخيل kelimesinin iştikakı hakkında soru soruldu. Cevabını bilmiyordu. O sırada ihramlı bir bedevi oradan geçiyordu. Sahibi sorusunu bedeviye yöneltmek isteyince Ebu Amr devreye girip ona şöyle dedi: *istersen bu işi bana bırak ben sorayım. Çünkü ben hem daha nazikçe sorarım hem de nasıl sorulacağını iyi bilirim.* Sonra da bedeviye sordu. Bedevi, *isim müsemmanın fiilinden türemiştir* diye cevap verince, orada hazır bulunanlar bedevinin verdiği bu cevaptan hiçbir şey anlamadılar. Bunun ne anlama geldiğini Ebu Amr'a sormaya başladılar. O da şu cevabı verdi: *(taş/söz,) beğenmişlik ve ucub içerisinde olanlara gitti. Görmez misiniz ki gösteriş, kendini beğenmekle ve büyüklenmekle iş görür.*³⁶

³³ ez-Zübeydi, age: 38.

³⁴ el-Kıfti, age: 4/135. Ez-Zübeydi, age: 36.

³⁵ İbn Hallikan, age: 3/467-468.

³⁶ * Sarf kurallarına göre ikinci harfi ('aynü'l-fiili) fethalı okunan böyle bir mazi fiilin müzarisindeki aynü'l-fiilin kesralı okunması gerekir. Ama şahıs kesra ye-

Hem Ebu'l-Hasan el-Bahili'nin hem de el-Yezidi ve Muhammed bin Hafs'ın aktarımlarına göre Ebu Amr bin el-'Alâ, Amr bin 'Ubeyd'e uğradı. Bu esnada Amr, va'd ile va'id hakkında konuşuyor ve va'id'in sünnete uygunluğunu ispatlamaya çalışıyordu. Bunun üzerine Ebu Amr ona: *yazıklar olsun ey Amr! Herhalde fehmin geride kalmış ki, büyük bir şeydeki va'id ile küçük şeydeki va'idi birbirine karıştırıyorsun. Bil ki küçük birini bir işten alkoymak ile büyük birini ondan alkoymak aynı şey değildir. Allah-u Teâlâ'nın o ikisinden caymaktan nehyetmesi, insanlara karşı hüccetinin tamamlanması ve insanların O'nun emrinden sapmamaları içindir. Ayrıca arkasında afv ve keremi vardır. Adamın şu sözünü (şüirini) duymadın mı? ('Amir bin et-Tufeyl'in divanından)*

وإني وإن أوعدته أو وعدته لمخلف إيعادي ومنجز موعدتي

Şüphesiz ben eğer i'ad (cezalandırma) sözü verir veya mükafatı va'd edersem, elbette i'ad sözümünden cayar ve mükafat sözümü yerine getiririm.

Bunun üzerine Amr ona doğru söyledin. Bütün Araplar o ikisini yerine getirmekle övünür ve 'Va'd ve va'idinden cayılmaz! İntikamı kaçırarak diye gece yatılmaz' derler. Bu da "Rabbimizin bize va'dettiğini hak bulduk" (el-E'raf 7/44) ayetiyle de uyumlu görünüyor, deyince Ebu Amr ona şu cevabı verir: *Birincisi Rasulallah Sallallahu Aleyhi vesellem'in hadislerine uyumludur. Hadisler de Kur'an'ı tefsir eder zaten. Elbette burada Allah-u Teâlâ'nın va'd ve va'id oluşunu kast ediyorum. O, ceza sözünü verdiği kişileri affetmeye kadir olduğu gibi mükâfat sözü verdiği kişileri mükâfatlandırmaya da kadirdir.*³⁷

Asma'î'ye göre Ebu Amr bin el-'Alâ'nın Nebi Sallallahu Aleyhi Vesellem'in "ceninde (cenine karşı işlenen bir cinayetin di-

rine fethalı okuduğu için hata ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Ebu Amr onu uyarma ihtiyacı hissetmiş ve ayetin mazi sığasını örnek vermiştir. el-Kıfti, age: 4/135. Ez-Zübeydi, age: 36.

³⁷ ez-Zehebi, *Ma'rifetu'l-kurra'* 1/233-234. Ez-Zübeydi, age: 39-40.

yeti olarak) gürrre vardır; köle veya cariye" kavline ilişkin tespiti şudur: *Eğer Rasulullah Sallallahu Aleyhi vesellem gürrre kelimesiyle özel bir anlam kast etmemiş olsaydı, sadece ceninde köle veya cariye vardır demekle yetinirdi. Kullandığı bu kelime ile beyazlığı kast etmiştir. Bu de diyette beyaz olmayan bir köle veya cariyenin kabul edilemeyeceğini gösterir.* İbnu Hallikan bu görüşü garib bulur. Hiçbir imamın böyle bir görüşünün olduğunu bilmediğini söyler. Ve bu rivayeti, garipliğinden dolayı naklettiğini vurgular.³⁸

Ebu Amr bin el-'Alâ, mastar olup da ilk harfi fetha ile başlayan قَبُول kelimesinden başka bir kelimeyi duymadığını ifade eder. Ayrıca Arap kelimasında اانا سحرا denilemeyeceğini onun yerine اانا بسحر veya اانا على السحرين denilebileceğini belirtir.³⁹

1.7. Şairliği

Ebu Amr Basra'da şiir bilen âlimlerin en başında gelirdi. Bilindiği bilgilerin tamamı cahiliyeye yetişmiş E'rablardan alınma idi. Asma'i, 'on meclis (veya hac günü) onun yanında kaldım. İslami tek bir beyt bile ondan işitmedim.'⁴⁰ Şiir ve tarihi geçmişine dair yapılan tartışmalarda, şiir tarihinin 'Ad ve Semud kavimlerine bile ulaştırılabileceğini düşünenlere karşı Ebu Amr bin el-'Alâ'nın tespiti şudur: Himyer ve Curhum bakiyeleri hariç bütün Araplar İsmail'in (as) soyundandırlar. Arapların bile şiirde bilinen bir evveliyatının tespiti yok iken 'Ad ve Semud'un şiirinin evveliyatı nasıl tespit edilebilir.⁴¹ Diğer bir tespiti de şöyledir: Arapların söylediklerinden çok azı size ulaşmıştır. Eğer size çokça ulaşmış olsaydı elbette büyük bir ilim ve çokça şiir ulaşmış olurdu.⁴²

³⁸ İbn Hallikan, age: 3/467. Ez-Zübeydi, age: 36.

³⁹ es-Suyuti, *el-Müzhir fi 'ulumî'l-luğati ve enva'iha*, Mektebetu dari't-turas, Kahire: 2/73,111,128.

⁴⁰ İbnu Hallikan, age: 3/466. Ez-Zübeydi, age: 163.

⁴¹ es-Suyuti, *Muzhir*: 1/174.

⁴² es-Suyuti, age 1/249.

Yüzüğüne şu şiiri yazmıştır: *وإنَّ امرأَ دنياه أكبرُ همَّه لمُستَمسِكُ منها بحبلِ غرورٍ*
Şüphesiz kişinin dünyası en büyük handikabı iken yine de gurur
ipine tutunur.

Asma'î yüzüğe bu şiiri yazmasının hikmetini sorduğunda Ebu Amr'ın ona şu cevabı verdiğini belirtir: *gün ortasında bir darlık içinde dönüp dolaşırken birisinin bu beyti söylediğini işittim. Hemen etrafa bakındım ama hiç kimseyi bulamadım. Ben de onu yüzüğüme yazdım.*⁴³

Kimilerine göre kendi şahsına ait tek bir şiiri vardır. O da şudur:

و أنكرتني وما كان الذي نكرت من الحوادث إلا الشيب والصلعا

Olmadık olaylar beni görmezden geldiler ama yaşlılık ve saç dökülmesi görmezden gelmediler.

Kimisi bunu E'şâ'ya nispet ederken İbnu Münazir, 'Ebu Amr bunu ben söyledim', der.⁴⁴

1.8. Bazı Diyalogları, Hatıraları ve Hikmetli Sözlere

Şair Farazdak, onunla ilgili övgüde bulunmuş ve hakkında şiir dahi söylemiştir: (Ebu Amr'ı bulabilmek için) *kimi kapıyı açıp kimisini kapatmaya* (kapı kapı dolaşmaya) *devam ettim. Nihayet Ebu Amr bin Ammâr'ın kapısına gelebildim. Çünkü Hac-cac bin Yusuf onu tehdit etmiş o da saklanmak zorunda kalmıştı. Kendisi şöyle dedi: Böyle endişeli bir hengâmede iken, kaldığım yerden başka bir taraflara taşınmak [Ebu 'Ubeyd'in rivayetinde babam yemen tarafına kaçtı ben de onunla beraber kaçmak] amacıyla alacakaranlıkta çıkma hazırlığı yapıyordum ki iki kişinin sesini işittim. Bir taraftan 'bazen kişi bir işten hoşlanmaz ama o iş onun hakkında, ayaklarındaki prangadan kurtulma mesabe-*

⁴³ İbrahim, Muhammed Ebu'l-Fadl, *Tahkiku Buğyeti'l-vu'at* (1979, 2.baskı), daru'l-fikir: 2/231. ez-Zehebî, age: 1/236.

⁴⁴ el-Leğavi, age.

sinde bir çıkış kapısı olur' şiirini okuyan birisini diğer taraftan da 'Haccac öldü' diyen yaşlı bir kadının sesini işittim. Bu sözleri işittiğimde artık şiir söyleyen kimsenin fa harfini fethalı okumak suretiyle 'bir ferec/çıkış kapısı' demesine mi yoksa yaşlı kadının 'Haccac öldü' sözüne mi; hangi habere sevineceğimi bir türlü bilemedim. O sıralar yirmi küsur yaşındaydım.⁴⁵

Adamın biri bir ihtiyacını gidermesini Ebu Amr'dan ister, o da bu ihtiyacı gidermeye söz verir. Ne var ki Ebu Amr bir türlü bunu karşılayacak imkân bulamaz. Bir vakit sonra adamla tekrar karşılaşır. Adam 'ey Ebu Amr! Bana bir söz verdin ama yerine getirmedin' deyince Ebu Amr ona: "acaba üzüntü, ikimizden hangisine daha uygun düşer. Sana mı, bana mı?" der. Adam 'bana' cevabını verince Ebu Amr: "hayır vallahi. Bilakis bunu uygun düşer" der. Adam 'Allah seni ıslah etsin bu nasıl olabilir' diye hayretle sorunca Ebu Amr bin el-'Alâ: "çünkü ben sana bir söz verdim. Sen bu sözün sevinciyle gittin. Ben de onu yerine getirmek için gittim. Sen geceni sevinç ve mutlulukla geçirirken bu sözü nasıl yerine getireyim diye düşünceli ve kederli bir gece geçirmek de bana düştü. Sonra da kader bunu yerine getirmeme engel çıkardı. Şimdi de sen nazlı bense utanç olarak karşılaştık."⁴⁶

Kardeşinin oğlu 'Uryan şu aktarımda bulunmuştur: amcam Ebu Amr'ın yanında iken onun çift sürücüsü ona gelip arazi ile ilgili hoşuna gitmeyecek bir şey söyledi. O da şöyle dedi (şiir tarzında): "o kadar talihsiz badireler arazilerine taş koymuş ki artık çok olmuş az mı diye hiçbir şeyi önemsemez hale geldim."⁴⁷

el-Kudeymi'nin Asma'î yoluyla aktardığına göre bütün arkadaşları hasta olduğu bir günde Ebu Amr bin el-'Alâ'nın ya-

⁴⁵ İbnu Hallikan, age: 3/467; ez-Zübeydi, age: 35.

⁴⁶ el-Kıftı, age: 4/132.

⁴⁷ el-Kıftı, age: 4/132.

nına gelirler. Ancak biri hariç. Sonradan geç saatte o da gelir ve “bu gece seninle biraz sohbet etmek istiyorum” der. Ebu Amr ona şu cevabı verir:

*“Sen sağlıklısın ben ise hasta. Sağlık seni tutmaz ki uyanık kalasın; hastalık da beni bırakmaz ki uyuyabileyim. Allah’tan afiyette olanlara şükür vermesini hasta olanlara da ecir vermesini dilerim.”*⁴⁸

Veki’ der ki: Ebu Amr Kufe’ye geldiğinde insanlar, Hişam bin ‘Urve’nin etrafında toplandıkları gibi onun etrafında toplanırlardı.⁴⁹ Muhammed bin Sellam’dan gelen bir rivayete göre Ebu Amr bin el-‘Alâ bir topluluğun yanına uğradı. Oradakilerden biri, ‘keşke bilseydim bu adam kimdir? Arabi midir mevla (anlaşma ile azad edilmiş köle) midir?’ o sırada katırının üstünde olan Ebu Amr *“neseb yönünden Mazin’lidir, mevlalık yönünden ‘Anber’indir”* dedikten sonra katırına *“ades/yürü”* deyip geçti. Veki’, mezarının üstünde *Beni Hanife’nin mevlası* yazıldığını bizzat okudum, der. Ez-Zehebi, *Ma’rifetu l-kurra’* kitabında *‘eğer bu doğru ise o takdirde yukarıdaki sözü anlamaya yorumlanır’* der.⁵⁰ Ebu Münazir, öğrenme arzusu ne zamana kadar insana hoş gelmeye devam eder, diye Ebu Amr bin el-‘Alâ’ya sordum *“hayat devam ettiği sürece ona güzel gelir”* dedi.⁵¹

Asma’i der ki: Ebu Amr ile bir karşılaşma esnasında öpmek için onun eline eğildim. Fakat Ebu Amr erken davranıp benim elimi öptü ve şöyle dedi: *sen buna daha layıksın. Çünkü sen halefsin biz selef.* Sonra şöyle devam etti: *Merbed’e* [şairlerin de toplandıkları deve çarşısı] *sık sık git. Çünkü orası, gözleri açar, hayırları çeker Rabi’a oğullarını ve Mudar’ı bir araya getirir.* Sonra da başımda sarık olmadığını görünce: *sarik bağla. Çünkü sarık kelleyi süsler, kameti uzatır.* Sonra da halimi sordu. Sıkıntıda oldu-

⁴⁸ ez-Zehebi, *age*: 1/231.

⁴⁹ ez-Zehebi, *age*: 1/233.

⁵⁰ el-Kıftı, *age*: 4/132. Ez-Zehebi, *age*: 1/237.

⁵¹ İbn Hallikan, *age*: 3/468.

ğumu söyleyince bana iki yüz dinar verdi ve şöyle dedi: *hiçbir yere gitme. Sadece faydalı olacağın yere, hasta ziyaretine ve sofraya (yemek ikramlarına) git.*⁵² Sufyan bin Uyeyne bir keresinde Nebi'yi (sav) rüyasında görür. Ona *"ya Rasulallah! Kıraatler bana farklı farklı görünüyor. Kimin kıraatini bana emredersiniz, dedim. Ebu Amr bin el-'Alâ'nın kıraatini, diye buyurdular."*⁵³

Ebu Amr bin el-'Alâ'ya ait sözlerden bir kısmı şöyledir:

–İhtiyacını taşımaya mecbur kalmak, onu ehli olmayandan istemekten daha hayırlıdır.

–İki kişi küfürleştiği vakit, sitem ve serzenişlerinden başka bir şeyleri artmaz.

–Kardeşlik tam oturduğu zaman övme çirkine döner.

–Hiçbir meclis birbirini seven iki kişiden dolayı daralmaz. Birbirine buğz eden iki kişi koskoca dünyaya sığamaz.

–İlmin başı usulca dinlemektir. Sonra güzel soru sormaktır. Sonra güzel telaffuz etmektir. Sonra da ehlinin yanında onu yaymaktır.⁵⁴

–Hayrı ehlinen almaya çalışın; şerri ehline bırakın.⁵⁵

–Geçen kimselere göre bizim durumumuz, uzan hurma kökleri arasındaki baklanın durumu gibidir.

–(Asma'î'ye yönelik olarak) eğer göğsümdeki bilgileri seninkine boşaltmaya kendini hazır hale getirebilseydin elbette bunu yapardım. Kur'an ilmi hakkında hafızamda öyle bir bilgi var ki eğer yazılabilse E'ameş'in onu kaldırmaya gücü yetmez.⁵⁶

–Hak bir tutam saç gibidir; her kapıda saçılması doğru olmaz. En güzeli, kelamın icazının kast edilmesidir. (el-Kıfti, *Enbahu'r-ruvat* kitabında 'eğer Ebu Amr'nın bu sözünü öğren-

⁵² ez-Zehebi, *age*: 1/233-234.

⁵³ es-Suyuti, *age*: 2/232.

⁵⁴ ed-Dimeşki, *age*: 2/249.

⁵⁵ ez-Zehebi, *age*: 1/232-233.

⁵⁶ ez-Zehebi, *age*: 1/233.

miş olmasaydım, elbette onun hakkında daha fazla bilgi verebilir, daha çok eserini aktarabilirdim. Allah ona rahmet eylesin, ondan razı olsun ve razı ettirsin' der.)⁵⁷

1.9. Vefatı

Ebu Amr bin el-'Alâ, hastalığı döneminde bayılıp ayılıyordu. Bir keresinde ayılırken oğlu Bişr'in ona ağladığını görünce: *seni ağlatan nedir? Artık seksen dördüne dayandım*, demiştir. Ebu Amr bin el-'Alâ, Hişam bin Abdulmelik'i ziyaret ettikten sonra Abdulvehhab bin İbrahim'i ziyaret için Şam'a giderken, bazı rivayetlere göre ise Şam'dan dönerken Kufe'de hicri 154 senesinde yolculuk esnasında vefat etmiştir. Vefat ettiği sekse altı yaşında idi. Kufe emiri Muhammed bin Süleyman cenaze namazını kıldırdı. Kabri Kufe'dedir. Üzerine 'Bu, Hanife oğullarının azatlısı Ebu Amr bin el-'Alâ'nın mezarıdır' yazısı yazılmıştır.⁵⁸

SONUÇ

Ebu Amr bin el-'Alâ, kıraat, lügat, nahiv başta olmak üzere birçok alanda öne çıkmış, döneminin büyük bir âlimidir. Sahip olduğu bilgiler, gerçek kaynaklara dayandığından, oldukça köklü ve önemli veriler sunmaktadır. Bu nedenle pek çok alanda öncü olacak kimselere rehberlik yapıp birçok öğrencinin yetişmesinde emeği olmuştur. Her konudaki doyurucu açıklamalarından bilgisindeki hâkimiyeti oldukça göze çarpmaktadır. Tüm bu engin bilgiye rağmen sade ve anlaşılır bir dil kullanabilmekte ve bununla adeta, âlimliğin ölçüsünün illa da üst düzey kelimeleri kullanmak olmadığını ilgili kimselere göstermektedir. Bunun yanı sıra takvası, zühde düşkünlüğü dini hassasiyeti oldukça göze çarpmaktadır.

⁵⁷ el-Kıfti, *age*: 4/136.

⁵⁸ El-Kıfti, *age*: 4/136. İbnu Hallikan, *age*: 3/469. Ed-Dimeşki, *age*: 2/251. Ez-Zehebi, *age*: 1/232. El-Leğavi, *age* 32. Es-Suyuti, *age*: 2/232. Ez-Zübeydi, *age*: 40.

KAYNAKÇA

- Askalani, Hafız Ebu'l-Fadl Ahmed bin Ali bin Hacer Şehabüddin. *Tehzibü't-tehzib*. Mektebetü'r-risale, 1.baskı, 2014.
- Dimeşki, İbnu 'İmad el-İmam Şihabüddin Ebu'l-Felah Abdulhayy bin Ahmed bin Muhammed el-'Akeri el-Hanbeli. *Şüzürü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*. Daru ibnikesir, 1988.
- İbnu Hallikan. *Vefiyatu'l-e'yan ve enbau ebna'i'z-zeman* Beyrut; Daru's-sadır. Tarihsiz.
- Kıfti, el-Vezir Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali bin Yusuf. *Enbahu'r-ruvat 'ala enbahi'n-nuhat*. Beyrut; Müessesetü'l-kütübü's-sekafiyye 1986.
- Leğavi, Abdulvahid bin Ali Ebu Tayyib. *Meratibu'n-nahviyyin*. el-Mektebetü'l-asriyye, 2009.
- Salihoğlu, Hamit, İbn Şukayr el-Bağdâdî ve Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi, İlahiyât Yayınları, Ankara, 2022.
- Salihoğlu, Hamit, Nahiv Usulü "Kemâleddîn İbnu'l-Enbârî'nin Luma'u'l-Edille fî Usûli'n-Nahv" Adlı Eseri Bağlamında, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2021.
- Seyrafi, el-Kadı Ebu Said bin Abdullah. *Ahbaru'n-nahviyyini'l-Basriyyin*. Mısır; Şirketu mektebeti ve matbaati Mustafa el-babi.
- Suyuti, Hafız Celaledin Abdurrahman, *el-Müzhir fi 'ulumi'l-lugati ve enva'iha*. Kahire; Mektebetu dari't-turas.
- Suyuti, Hafız Celaledin Abdurrahman. *Buğyetü'l-vu'at fi tabakati'l-lüğavviyyine ve'n-nühat*. 2.baskı, Daru'l-fikir 1979.
- Zehebi, el-İmam Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Osman. *Ma'rifetu'l-kurra'i'l-kibar 'ala't-tabakati ve'l-e'asar*. İstanbul, 1995.
- Zübeydi, Ebu Bekir Muhammed bin el-Hasan el-Endülüsi, *Tabakatu'n-nahviyy ve'llugaviyyin*. 2. Baskı, Daru'l-ma'arif, 1973i

EKİTAP

Arap dili ve edebiyatı, tarih boyunca belirli ilim merkezlerinde neşet etmiş, sistemleşmiş ve kurumsallaşmıştır. Bu sürecin en önemli durakları arasında yer alan Basra, Bağdat ve Kûfe, yalnızca birer şehir değil; aynı zamanda dil ve gramer çalışmalarının şekillendiği ilim havzalarıdır. Bu merkezlerde teşekkül eden dil ekolleri, Arap gramerinin temel esaslarını belirlemiş ve sonraki dönemlere yön vermiştir.

Elinizdeki eser, söz konusu ilim merkezlerini ve bu merkezlerde yetişen öncü dilcileri ilmî bir bakış açısıyla ele almaktadır. Üç bölümden oluşan kitapta Basra ve Bağdat'ın dil çalışmalarına katkıları ayrıntılı biçimde incelenmekte; ayrıca Basra dil ekolünün önde gelen isimlerinden Ebû Amr b. Alâ'nın ilmî şahsiyeti ve Arap dili üzerindeki etkisi değerlendirilmektedir.

Alanında önemli bir boşluğu dolduran bu çalışma, Arap dili ve edebiyatının teşekkül sürecini anlamak isteyen araştırmacılar için temel bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

ISBN 978-625-8568-76-9

9 786258 568769